

Balkan Harbi'ne kadar (1912) faaliyetlerini sürdüren, ancak bu tarihten sonra harabeye dönerek büyük bir kısmı yıkılan Harâbâtî Baba Tekkesi, 1967'de Kalkandelen'deki bir tekstil fabrikası tarafından restore edilip turistik amaçla hizmete açılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

F. W. Hasluck, *Bektaşilik Tedkikleri* (trc. Râgıb Hülûsi), İstanbul 1928, s. 28, 73, 81-82; Sadeddin Nüzhet [Ergun], *Bektaşî Şairleri*, İstanbul 1930, s. 337-340, 376-386; Zdravković, *Izbor Građeza Proučavanje Spomenika Islamske Arhitekture u Jugoslaviji*, Beograd 1964, s. 96-103; Galaba Palikruševa – Krum Tomovski, "Les tékkés en Macédoine aux XVIII et XIX siècles", *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca: 26-29 Settembre, Venezia 1963*, Napoli 1965, s. 203-211; Nadi Bilmenoğlu, *Kalkandelen: Dün ve Bugün*, İstanbul 1975, tür.yer.; "Kako je Nastalo Arabati Baba Teče u Tetovu", *Legenda* (ed. Teteks), Tetovo 1981, tür.yer.; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri III*, s. 78-80; A. Popović, *Les ordres mystiques dans l'Islam*, Paris 1986, s. 70, 71; a.mlf., *Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui*, İstanbul 1994, s. 105, 106; Džemal Čehajić, *Der- viški Redovi u Jugoslovenskim Zemljama*, Sarajevo 1986, s. 156, 158, 166, 167, 169, 171-178, 184; O. Şiper, "Die Tékke des Harabâtî Baba in Tetovo", *Ars Turcica: Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst, München 1979* (ed. K. Kreiser), München 1987, s. 308-311; S. Tomić, "Skoplje, Tetovo, Gostivar, Mavrovo, Galičnik", *Bratstvo*, XVII, Novi Sad 1923, s. 220; D. Gadžanov, "Mohamedani-Pravoslavni i Sektanti v Makedonija", *Makedonski Pregled*, I/4, Skoplje 1925, s. 62; Nime-tullah Hafiz, "Yugoslavvya'da Bektaşî Tekkele-ri", *Çevren*, IV/11, Prištine 1976, s. 57-66; İrfan Morina, "Kosova Salnamesindeki Kalkandelen Kazası-1894", a.e., V/16 (1977), s. 73-85; Aydın Oy, "Kalkandelen'de Harabâtî Baba Tekkesi", a.e., VIII/4 (1980), s. 18-29; Mehmet İbrahim, "Kalkandelen'deki Harabâtî Baba (Sersem Ali Baba) Bektaşî Tekkesi", *Millî Kültür*, sy. 49, Ankara 1985, s. 54-59; a.mlf., "Arabati Baba Teke (Sersem Ali Baba)", *el-Hilâl*, II/6, Skopje 1988, s. 12; II/7 (1988), s. 12; Jasna Šamić, "Ko su Bektaşije", *Kulture Istoka-Časopis za Filozofiju, Književnost i Umetnost Istoka*, IV/11, Beograd 1987, s. 56-57; a.mlf., "Bektaşije i Njihova Tradicija", a.e., IV/13 (1987), s. 54-57; Muhammed Aruçi, "Bektaşiiite vo Makedonija-Arabati Baba Tekija", *el-Hilâl*, sy. 17, Skopje 1990, s. 11; sy. 18 (1990), s. 12; sy. 19 (1990), s. 12; sy. 20 (1990), s. 12; a.mlf., "Pokret Bektaşija u Makedoniji", Mart 1989'da Belgrad'daki Sırp İlimler ve Sanatlar Akademisi'nde sunulan tebliğ (İSAM Dokümantasyon Merkezi), s. 14-25; Murat Küçük, "Makedon-ya'da Hacı Bektaş Velî Mührü: Harâbâtî Baba Tekkesi", *Cem*, sy. 61, İstanbul 1996, s. 28-35.

MUHAMMED ARUÇI

el-HARÂÇ

(bk. KİTÂBÜ'l-HARÂÇ).

HARÂÇ

(الخراج)

Toprak vergisi.

I. FIKHÎ HÜKMÜ

II. TARİHÇE

Arapça harc kökünden gelen ve sözlük anlamı "topraktan çıkan şey" olan harâç kelimesinin Arapça'ya Akkadca veya Ârâmîce'den yahut Süryânîce aracılığıyla Grekçe'den geçtiğine dair farklı görüşler vardır. Talmut'ta "baş vergisi", Pehlevîce'de "vergi" (özellikle araziden alınan) ve Ârâmîce'de yine "vergi" anlamlarına gelen söylenişleri birbirine yakın kelimelere rastlanmaktadır. İslâm fütuhâtından önce Arapça'da yer aldığı bilinen kelimeye toprak, bina, hayvan, köle gibi kaynakların ürün, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbiriyle âlâkalı çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden harâç zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır.

Haraç kelimesi Kur'an'da "câize" veya "mükâfat" karşılığında ve bazı müfessirlere göre daha geniş bir kapsamla "vergi" anlamında kullanılıyorsa da "toprak vergisi" olarak hiç geçmemektedir. Mü'minûn sûresinde, "Yoksa sen onlardan bir ücret mi (harc) istiyorsun? Rabbinin eciri (harâç) daha iyidir" (23/72) meâlindeki âyette harc ile birlikte ve aynı anlamda kullanılmıştır. Âlimlerin çoğunluğuna göre burada "karşılık, ecir, ücret, menfaat" demek olan harc ve harâç kelimeleriyle verginin kastedildiğini söyleyenler ve ayrıca her iki kelimeyi de harâç şeklinde okuyanlar vardır. Harç (farklı kıratlere göre harâç) kelimesi Kehf sûresinde de yine çoğunluğun anladığı mânada yer almıştır (18/94); ancak burada kendisine harc teklif edilen Zülkarneyn'in siyasî kudreti göz önüne alınırsa bunun ilgili âyetler içinde vergi anlamına en yakın kelime olduğu ileri sürülebilir. Bakara sûresinde çekimli fiil halinde "topraktan mahsul çıkarma, üretme" mânasında harc kökü geçmektedir (2/267). Harç ve harâç kelimelerini birbirinden ayıran Asma'i'ye göre harc bir defaya mahsus olarak alınan cu'lû (bk. CU'ÂLE), harâç ise devamlı gelirleri ifade etmek için kullanılır. Ebû Ubeyde ve Leys'e göre ikisi de aynı anlama gelirken Ebû Amr b. Alâ, harcın teberru veya sadaka şeklinde verilen, harâcın ise edası zorunlu kabul edilen şey olduğu görüşündedir (İbnü'l-Cev-

zî, V, 191). Ebû Amr'dan gelen bir başka rivayete göre de harc şahsa, harâç toprağa tahakkuk eder (Mâverdi, s. 146).

Harc ve harâç kelimeleri hadislerde de yukarıdakilere ek olarak "vergi, pazar vergisi, baş vergisi" ve "mahsul" ya da "hâsıla" anlamlarında kullanılmıştır (Buhârî, "Büyûc", 39, 95, "Harş", 10, 14, "Hums", 13, "İcâre", 18, 19, "Menâkıbü'l-enşâr", 26; Müslim, "Müsâkât", 62; İbn Mâce, "Zekât", 2, "Ruhûn", 11; Ebû Dâvûd, "Büyûc", 30, 38, 71; Tirmizî, "Büyûc", 48, 53, "Ahkâm", 42; Nesâî, "Büyûc", 15, "Eymân", 45). Aynı kökten gelen ihrâc maddesi "vergi vermek, tediye etmek" demektir (*el-Muvaftâ*?, "Zekât", 10, 11, 28; Buhârî, "Menâkıbü'l-enşâr", 26; Müslim, "Zekât", 17-19; Nesâî, "Şiyâm", 67; "Zekât", 1). Bu terimin, yabancıların Medine'ye getirdikleri ticarî mallardan alınan gümrük vergisi yahut pazar resmi anlamında kullanıldığına da rastlanmaktadır (İbn Mâce, "Ticaret", 40; Tirmizî, "Büyûc", 15). Bununla birlikte çeşitli hadislerde Hz. Peygamber'in vergi tahsilatı Alâ b. Hadramî'nin Bahreyn-Hecer'deki müslümanların topraklarından öşür, gayri müslümanlarınkinden harâç tahsil ettiği bildirilmektedir (İbn Mâce, "Zekât", 22). Kudâme b. Ca'fer'in rivayetine göre Resûl-i Ekrem 8. yılda (630) Alâ b. Hadramî'yi Bahreyn'e göndererek yöre halkını İslâm'a davet etmiş ve Münzir b. Sâvâ'nın liderliğindeki pek çok kişi müslüman olmuştu. İslâm'ı reddeden Sâlih ile (?), halkı adına hububat ve hurma mahsulünün yarısı karşılığında mukâseme antlaşması yapılmış, ayrıca bulûğa eren her erkek çocuk için 1 dinar cizye konulmuştu (*el-Harâç*, s. 278). Bu uygulamaya, Hâyer Antlaşması'ndan farklı bir durum varlığını göstermesi açısından önemlidir. Haraç ile eş anlamlı olarak kaynaklarda zaman zaman cizye-tü'l-arz ve ücretü'l-arz tabirlerinin de geçtiği görülür.

Fıkıh ve kamu maliyesi literatüründe harâç kelimesinin biri genel (vergi ya da devlet gelirleri), diğeri özel (toprak vergisi) olmak üzere iki teknik anlamı vardır. Mutlak olarak ve öşür veya cizye terimlerinin zıttı düşünülerek kullanıldığında üretken arazilerden alınan nakdî yahut aynı toprak vergisini ifade eder. Mâverdi ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın tarifine göre harâç toprağa tahakkuk ettirilen edası zorunlu haklardır. "Cizyetü'l-arz, cizye ale'l-arz" ve "harâcû'r-re's, harâç ale'r-re's" terkiplerinde olduğu gibi harâç ve cizye kelimelerinin birbirinin yerine ve mutlak vergi mânasında kullanıldıkları da görül-

mektedir; ancak terkip dışında kullanıldıkları zaman cizye ile baş vergisi, haraç ile de arazi vergisi kastedilir. Haraç dışındaki vergiler toprağa değil ürüne veya kişilere yüklenmektedir. Haraç kelimesi mukâseme ile birlikte geçtiğinde (el-harâc ve'l-mukâseme) alan hesabıyla tesbit edilen toprak vergisi "harâc-ı vazîfe" anlamına gelmektedir.

J. Wellhausen, bu iki kelimenin mutlak vergi anlamında kullanılmasına bakarak gayri müslimlerden alınagelen cizye ile haraç arasındaki ayırımın ilk defa 121 (739) yılında Emevî Valisi Nasr b. Seyyâr tarafından Horasan'da gerçekleştirilen vergi reformu ile ortaya çıktığını ve bu tarihten itibaren baş vergisine cizye, toprak vergisine de haraç denildiğini ileri sürmektedir. Bu iki vergideki anlam farklılaşmasının başlangıcı konusunda birbiriyle çelişkili olarak C. H. Becker 106-107 (724-725) yıllarını, A. Grohman II. (VIII.) yüzyılın ortalarını, H. Lammens de Süfyânîler devrini (661-684) veya kısa bir süre sonrasını vermektedir. Ayrıca Wellhausen, İslâm hukukçularının zaman içerisinde ihtiyaç sebebiyle ortaya çıkan vergi sisteminin köklerini ilk döneme kadar götürerek kutsallaştırdıklarını iddia etmektedir. Onun bu görüşleri C. H. Becker, L. Caetani, H. I. Bell gibi şarkiyatçılar tarafından da desteklenmiştir. D. C. Dennett ise kendi nazariyesini çürüten bütün delilleri reddetmek veya görmezlikten gelmekle suçladığı Wellhausen'ı metot bakımından hatalı ve onun İslâm tarihçileriyle fakihlerin haraçla cizye arasında ayırma gitmedikleri görüşünü de dayanaksız bulmaktadır. Çünkü İslâm âlimleri bu terimleri özel anlamlarının dışında kullandıkları zaman genellikle "harâc ale'r-ruûs" ve "cizye ale'l-arz" şeklinde kayıtlandırarak yanlış anlaşılmasını önlemek istemişlerdir. Ayrıca Wellhausen'ın verdiği tarihin doğruluğu halinde, o dönemde bunu bilebilecek yaşta olan haraç otoritesi Ebû Yûsuf'un eserinde bu hususa işaret etmesi gerekirdi. Yine Dennet, Sevâd (Irak) arazisinde fetihten itibaren başlatılan harâc-ı muvazzaf uygulamasının Abbâsî halifeleri Ebû Ca'fer el-Mansûr ile (754-775) oğlu Mehdi-Billâh (775-785) zamanında kaldırılarak harâc-ı mukâsemeye geçilmiş olmasına karşılık bu yeni sistemi Ömer'e nisbetle kutsallaştırma gayreti içine girilmediğini belirterek Wellhausen'ın iddiasını yalanlamaktadır (*el-Cizye ve'l-İslâm*, s. 39-40). Hz. Ömer ile Hz. Ali'nin, müslüman olan zimmlerden cizyeyi kaldırmakla birlikte ha-

raç almaya devam ettikleri de bilinmektedir. Bu da en azından ikinci halife zamanından beri cizye ve haracın iki ayrı vergi olarak bilindiğini ve uygulandığını gösterir (ayrıca bk. CİZYE).

I. FIKHÎ HÜKMÜ

Haracın hukukî dayanağı, Hz. Ömer'in fethedilmiş toprakları savaşılar arasında dağıtmayıp muayyen bir vergi karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakmak suretiyle hem tecrübesiz kişilerin mülkiyeti altında meydana gelecek verim düşüşünü engellemeyi, hem de müslüman nüfus arasında âdil bir gelir dağılımı sağlayarak kaynakların tahsisinde nesiller arası bir denge kurmayı gözetten ichtihâdîdir. Bu karar, servetin zenginlerin elinde birikmesini kınayan âyete de (el-Haşr 59/7) uygun düşmektedir. Fıkıh usulcülere de devlet başkanının ichtihâd yetkisini (takdir hakkını) kullanarak maslahat-ı mürsele gereği haraç koyabileceğini belirtmişlerdir (meselâ bk. Gazzâlî, I, 141-142). Ayrıca halifenin fethedilen topraklara haraç koyma kararına sahâbeden herhangi bir tepki gelmemesi, bu hususta sükûtî icmâ vuku bulunduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Bir rivayette, Abdullah b. Ömer'in haraç uygulamasının Hz. Ömer zamanında başladığını söylediği, Ahmed b. Hanbel'in de bu görüşte olduğu kaydedilmektedir (İbn Receb, s. 172, 175). Şii hukukçularına göre ise haracın meşruiyetinin temeli, Hz. Ali'nin de sürdürdüğü Sevâd vergi sisteminin İmam Muhammed el-Bâkir tarafından bütün benzer durumlar için örnek gösterildiğine dair rivayetlerdir (İbn Bâbeveyh el-Kummî, II, 29; Ebû Ca'fer et-Tûsî, IV, 118; Hür el-Âmilî, XI, 117).

Haraç Çeşitleri. Fakihler, haracı tahsil usulüne ve toprakların fetih şekline göre farklı tasniflere tâbi tutmuşlardır. Tahsil usulüne göre haraç ikiye ayrılır: 1. Harâc-ı vazîfe veya harâc-ı muvazzaf. Bu haraç çeşidinde devlet başkanı ekilebilir arazilerin alanına ve mahsulün cinsine göre maktû bir vergi koyar. Ekim veya hasat yapılmısa dahi söz konusu vergi tahsil edilir; buna karşılık yıl içinde birden fazla hasat yapılması durumunda ayrı bir vergi alınmaz. Bu usul, çiftçiye ekime zorlayarak devlet gelirlerinin azalmasını önlemeye yöneliktir. Ancak hasadın hiç yapılmadığı yahut ürünün yetersiz olduğu durumlarda haraç mükellefleri zor duruma düştüklerinden topraklarını bırakıp kaçmakta ve dolayısıyla artık ekim yapmadıkları için bu usulün benimsenmiş maksadının aksine bir sonuç doğmaktadır. Hz.

Ömer'in Sevâd, Mısır ve Şam topraklarına koyduğu haraç budur. Ebû Yûsuf ve Şâfiî, zamanla ortaya çıkan olumsuzluklar yüzünden bu uygulamanın karşısında olmuşlardır (*el-Üm*, IV, 182). 2. Harâc-ı mukâseme. Miktarı ne olursa olsun mahsulün dörtte bir, beşte bir gibi belli oranının tahsilinden ibarettir. Bu usule göre topraktan ürün alınmadığında vergi de tahsil edilmemekte, buna karşılık yıl içinde tekrarlanacak her hasat için vergi tahakkuku söz konusu olmaktadır. Mâverdî, zorunluluk dolayısıyla harâc-ı muvazzafın harâc-ı mukâsemeye geçildiğinde sebep ortadan kalkınca eski usule dönülmesi gerektiğini ileri sürmüştür (*el-Ah-kâmû's-sultâniyye*, s. 176). Hanefîler'e göre haraç usullerinin birbirine tahvili zimmilerle yapılan ahdi bозmak anlamına geleceği için haramdır.

Toprakların ele geçiriliş şekline göre haraç şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1. Sulh antlaşmasıyla fethedilen toprakların haracı. Bu haraca sebep teşkil eden topraklar antlaşma şartlarına bağlı olarak ikiye ayrılır. Birincisi, üzerinde mutabakata varılan belli bir miktar haraç karşılığında mülkiyetinin eski sahiplerinde kalması üzerine barış yapılan topraktır. Hanbelîler'e ve Şâfiîler'den Mâverdî'ye göre dârülahd statüsündeki bu topraklardan alınan haraç cizye hükmünde olup arazinin müslümana intikaliyle veya sahiplerinin İslâmiyet'i kabul etmesiyle düşer. İkincisi, mülkiyetinin müslümanlara devri, fakat işletmesinin kira sayılan muayyen bir miktar haraç karşılığı eski sahiplerinde kalması üzerine barış yapılan topraktır. Halife tarafından müslümanların maslahatına tahsis (vakıf) edilmesi sebebiyle satılması ve rehin verilmesi câiz değildir. Sulh hükümleri çiğnenmedikçe işleticilerinin elinden alınmaz (bk. DÂRÜSSULH). Aslında bu araziler, müslümanların ortak yararına tahsis edilmek için silâh zoruyla ve antlaşmasız ele geçirilen topraklarla aynı statüye sahiptir. Bazı âlimler tarafından "sulhen" tabirinin antlaşmaya dayalı ve savaşız olmak üzere iki farklı şekilde anlaşılması, fethedilen toprakların statüsü ve dolayısıyla vergilerin türü konusunda tartışmalara yol açmıştır. 2. Silâh zoruyla ve antlaşmasız fethedilen toprakların haracı. Esas itibarıyla savaşarak alınmış bölgelerin halkına hürriyetlerinin ve topraklarının işletmeciliğinin geri verilmesi karşılığında tek taraflı olarak yüklenen arazi vergisidir. Haraç topraklarının büyük bir kısmını bu sınıf oluşturur. Fakihler, mülk, toprakların savaşılar

arasında taksim edilip edilmeyeceği hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. İmam Mâlik, Şâfiî, Ebû Sevr ve İbn Hazm'a göre aslen ganimet hükmünde olan bu toprakların taksimi vâciptir. Ancak Şâfiî ve İbn Hazm savaşçıların, taksimi halinde öşür toprağı statüsü kazanan bu arazilerin haraca karşılık eski sahiplerinde bırakılmalarına rızâ gösterdikleri takdirde dağıtılmayabileceğini kabul etmişlerdir. Ebû Hanîfe'ye göre ise devlet başkanı, savaşçılar arasında dağıtmakla haraç karşılığında eski sahiplerinde bırakmak veya mülkiyeti müslümanlarda kalmak ve haraç gelirleri de onların maslahatına tahsis edilmek üzere işletmesini yerli halka vermek arasında muhayyerdir. İlk durumda araziden öşür, diğer durumlarda ise haraç vergisi alınır. Süfyân es-Sevrî ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm da devlet başkanının, toprağı savaşçılara dağıtmak veya dağıtmayıp haraca bağlamak şıklarından maslahata uygun olanını seçebileceği görüşündedir. Halkın İslâm ordusundan kaçarak boşalttığı savaşmaksızın ele geçirilen toprakların haracı da bu gruba girmektedir. Bunlar dört mezhebin ittifakıyla fey hükmündedir ve bütün müslümanların ortak yararına tahsis edilerek ister müslüman isterse zimmi olsun işleticisinden haraç alınmaktadır. İbn Hanbel'den gelen farklı bir görüşe göre ise savaşla ele geçirilen diğer topraklarla aynı statüde olup ancak devlet başkanının bütün müslümanların istifadesine tahsis ettiğini bildirmesiyle vakıf hükmü kazanır. Vakıf hükmünde olduğu için bu toprağın satılması ve rehine verilmesi câiz değildir. Halkı Arap olan topraklardan fethedilenler ise tamamen öşür arazisi statüsündedir. Savaş halinde İslâm'ı kabul etmek veya ölümü seçmek durumunda olan müşrik Araplar'ın ne başlarına cizye ne de topraklarına haraç konulmuş, dolayısıyla Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin bu topraklardan haraç almamışlardır (ayrıca bk. ARAZİ; GANİMET).

Haraç konulması için toprağın haraç toprağı statüsünde ve ekilebilir, sulanabilir olması gerektiği hususunda fakihler görüş birliği içindedir. Başka bir ifadeyle tarıma elverişli olmayan topraklardan ve konut alanlarından haraç alınmaz. Çünkü toprağın kirası sayılan haraç üretken olmayan araziye takdir edilemez; Hz. Ömer'in uygulaması da bu yöndedir. Buna göre, savaşla elde edilmiş olsa da haraç toprağı çerçevesine girmeyen meskenler alınıp satılabilir. Ancak haraç toprağı içinde ihyası mümkün olduğu hal-

de işletilmeyen bir kısım varsa haracı alınır.

Takdiri. Haraç miktarı belirlenirken toprağın kalitesi ve verimliliği hesaba katılır; meselâ iki yılda bir ekilen araziden yarım haraç alınır. Ayrıca toprağın sulanabilirliği ve suyun durumu da önemlidir. Hz. Peygamber'in tabii kaynaklarla sulanan öşür topraklarından onda bir, taşıma su ile sulananlardan yirmide bir vergi alması kıyas yoluyla haraç topraklarına da uygulanmıştır. Sular, kullanım imkânı bakımından tabii kaynak ve taşıma suyu türlerine ayırdığı gibi doğdukları veya buldukları topraklara bağlı olarak da haraç ve öşür suyu diye ikiye ayrılır. Genelde öşür topraklarından doğan veya bu topraklarda bulunan nehir, göl, kaynak ve kuyuların suyuna öşür suyu, haraç topraklarındaki sulara da haraç suyu denir. Yezdicerd suyu gibi Sâsânî krallarının açtığı nehir kolları ile masrafları hazineden karşılanarak kazdırılan kanallar bu grupta kabul edilmiştir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre Seyhun, Ceyhun, Dicle, Fırat ve Nil nehirleri de üzerlerindeki köprüler vb. sebebiyle zaman zaman ferdi tasarruf altına girdikleri için haraç suyu statüsündedir. İmam Muhammed ise hiç kimsenin himayesi altında bulunmayan bu nehirlerin öşür suyu sayılması gerektiğini, üzerlerindeki ferdi tasarrufların nâdir olduğunu söylemektedir.

Statüsü bilinmeyen veya değişikliğe uğrayan toprakları sulamada kullanılan suyun durumunun, takdir edilecek verginin cinsini etkileyip etkilemeyeceği hususunda ihtilâf vardır. Cumhura göre vergilendirmede aslanan toprağın statüsüdür; suya itibar edilmez. Çünkü haraç topraktan, öşür üründen alınır; sudan ise vergi alınmaz. Hanefiler'in çoğunluğuna göre de fethedildikten sonra savaşçılar arasında dağıtılmayan topraklar hangi su ile sulanırsa sulansın harâcîdir. Ancak Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed, müslümanlar tarafından ihya edilen topraklara veya tarıma açılan konut alanlarına vergi takdirinde suyun statüsüne itibar etmişler ve haraç suyu ile sulanan öşür toprağından haraç, aksi durumda ise öşür alınacağı görüşünü savunmuşlardır; çünkü su toprağın ekilebilirliğini ve dolayısıyla vergilendirilebilirliğini etkilemektedir. Ebû Hanîfe, bu husustaki görüş ayrılığından kaynaklanabilecek ihtilâfları önlemek için haraç toprağının öşür suyu ile sulanmasını ve keza bunun aksini men etmiştir. Ebû Yûsuf'a göre ise ihya edilen

toprağa yüklenecek verginin cinsi belirlenirken suya değil mücâvir arazinin statüsüne itibar edilir. Ayrıca İmam Muhammed'e göre zimmiilerin ihya ettiği savaştan topraklar öşür suyu ile sulansa da harâcîdir. Aynı şekilde ürünün cinsi de haraç takdirinde göz önünde bulundurulur ve piyasa değeri yüksek olanlara fazla vergi konulur. Eğer ürün daha önce vergilendirilmemiş cinstense haraç, miktarı nasla belirlenen ve cinsi ya da faydası benzer olan şeylere kıyas edilir. Hanefiler, özellikle mukâseme haracı tahsil edilecek ürünlerin cinsinin belirlenmesinde öşre kıyas yapmışlardır. Ayrıca tarlaların tüketim merkezlerine veya pazarlara uzaklığı da hesaba katılarak yakın olanlara daha yüksek haraç konulmuş, ekin ve meyvelere isabet etmesi muhtemel âfetler için de haraç mükellefi lehine bir ihtiyat payı takdir dışı bırakılmıştır. Bu hususta Hz. Peygamber'in zekât tahsildarlarına göz hakkı verme, hastalık ve çiğnenme gibi sebeplerle elden çıkacak miktara mukabil ürünün üçte bir veya dördte birlik kısmının matrahtan düşülmesi yönündeki emrine (Ebû Dâvûd, "Zekât", 14; Tirmizî, "Zekât", 17; Nesâî, "Zekât", 26) kıyas yapılmıştır. Hz. Ömer tarafından görevlendirilen Osman b. Huneyf'in Sevâd haracını toprağın gücünün altında takdir etmesinin de aynı düşünceden kaynaklandığı ileri sürülmektedir.

Miktarı. Haracın miktarı, tavan ve tabanı icthadla belirlenir. Hanefiler'e göre arpa ekilen toprakların her "cerîb"inden 1 "kafiz" aynî ve 1 dirhem nakdî, buğdayınkinden ise 2 kafiz ve 2 dirhem vergi alınır. Her cerîb sebzelik ve kamışlıktan 5, bağ ve hurmalıktan 10'ar dirhem tahsil edilirken safran, pamuk ve benzeri gibi Hz. Ömer'in uygulamasında örneği olmayan şeylerin devşirildiği arazilerle toprağı ekilen seyrek ağaçlı meyveliklerden gücü nisbetinde alınır ki âzamisi ürünün yarısıdır. Bu hususta delil olarak Hz. Ömer'in Sevâd'daki uygulaması esas kabul edilmiştir. Çünkü onun, ziraatı yapılsın yapılmıyın Sevâd'daki bazı buğday tarlalarının cerîbinden 1 kafiz aynî ve 1 dirhem (ya da 1 kafiz buğday 3 dirheme eşdeğer olduğu için toplam 4 dirhem), Sevâd'daki bazı bölgelerde de buğdayın cerîbinden 5 kafiz + 5 dirhem ve sebzelik yahut bağların cerîbinden 10 kafiz + 10 dirhem tahsil ettiği bilinmektedir. Harâc-ı muvazzaf uygulamasında ise vergi mahsul miktarına eşit olduğunda yarı yarıya azaltılır; eğer mahsul haracın iki katı veya daha fazlası ise tahsilât tam yapılır. İmam

Mâlik, haraç miktarının önceki devlet başkanlarından herhangi birinin uygulaması ile kayıt altına alınamayacağını söylemektedir. Ona göre haracın oranı devlet başkanı tarafından ürünün cinsiyle de bağlantılı olarak toprağın gücü nisbetinde belirlenir ve delili Hz. Ömer'in, Sevâd'ın ölçümü ve vergi tarhi için görevlendirdiği Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. Yemân'ı takdir ettikleri haraç miktarıyla ilgili olarak sorguladığında toprağın gücünü aşan vergiler yüklemediklerini öğrenince rahatlamasıdır. Şâfiîler'e göre Hz. Ömer'in ölçüm memuru ve vergi tahsildarı Osman b. Huneyf'in koyduğu arpanın ceribine 2, buğdayınkine 4, şeker kamışının 6, bağ ve hurmalığinkine 8 ya da 10 ve zeytinliğinkine 12 dirhem yıllık haraç miktarları esastır. Hanbelîler, arpa ve buğdayın ceribinden 1 dirhem ve 1 kafiz, hurmalığinkinden 8, bağınkinden 10, zeytinliğinkinden 12 ve sebzeliğinkinden 6 dirhem haraç alınacağı görüşündedirler. Onların delili de yine Osman b. Huneyf'in koyduğu ölçüdür. Ancak her mezhep farklı rivayetleri esas almıştır.

Fakihler, Hz. Ömer'in belirlediği harâc-ı vazîfe miktarının bağlayıcılığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Şâfiîler, bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf, gerektiği takdirde Hz. Ömer'in koyduğu ölçünün dışına çıkılarak haracın toprağın gücü nisbetinde azaltılıp çoğaltılabileceğini ileri sürmüşlerdir; delilleri de yine Hz. Ömer'in tutumudur. Onlara göre Hz. Ömer'in, Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. Yemân'a toprağın gücünü aşan vergiler yükledikleri endişesini aktarmasından, haraç matrahının tesbitinde toprağın gücünü esas aldığı ve endişesinde haklılığının doğrulanması durumunda vergilerin oranını değiştirebileceği sonucu çıkmaktadır. Yine aynı delile atfen Ebû Hanîfe, Ebû Ubeyd ve bir rivayete göre Ebû Yûsuf, Hz. Ömer'in koyduğu haracın toprağın gücünü aşması halinde azaltılabileceğini, fakat toprak daha fazlasını kaldırırsa bile arttırılamayacağını söylemişlerdir. Çünkü haraçla ilgili olarak sorguya çekilen Osman b. Huneyf, toprağın gücünün altında bir miktar takdir ettiğini söylediği halde Hz. Ömer arttırma yoluna gitmemiştir. Ahmed b. Hanbel de ikinci bir rivayete göre söz konusu miktarın arttırılabileceğini, ancak azaltılamayacağını söylerken yine aynı delile dayanmaktadır. Zira Osman b. Huneyf verdiği cevapta haracın miktarını daha yüksek tutsa bile mükelleflerin ödeme-

de zorlanmayacaklarını söylemiştir ki buna göre devlet başkanı müslümanların maslahatı icabı haracı arttırabilmesi, fakat azaltılmamalıdır. İbn Hanbel'den gelen üçüncü bir rivayet ise aynı delile istinaden arttırmaya da azaltmaya da karşı çıktığı yönündedir. Çünkü Halife Ömer ve diğer sahâbîler, Osman b. Huneyf'in haraç miktarlarına dair ictihadını benimseyerek sükûtî icmâa varmışlardır. İmam Muhammed ve bir rivayete göre Ebû Yûsuf, Hz. Ömer'in haraca bağladığı toprakların dışındakilere ilk defa vergi takdir edilirken onun koyduğu ölçünün üstüne çıkılabileceği görüşündedirler. Ebû Hanîfe'den ve Ebû Yûsuf'tan gelen diğer bir rivayet ise arttırmanın câiz olmadığı yönündedir ki mezhebin sahih görüşü budur. Harâc-ı vazîfe hususundaki bu ihtilâflara karşılık mukâseme haracında ürünün yarısını aşmaması kaydıyla vergi miktarını takdir yetkisi tartışmasız olarak devlet başkanına bırakılmıştır.

Haraç Mükellefi. Hür-köle, çocuk-yaşlı, kadın-erkek, akıllı-deli ayrımı yapılmaksızın mülkiyetinde haraç toprağı bulunan herkes bu vergiyle mükellef tutulmuştur; yine başından beri haraç arazisine sahip olan kişi gibi sonradan satın alan da mükelleftir. Ancak Hanefîler, böyle bir toprağı satın alan kişiden haraç talep edilebilmesi için, satışın o mevsim sona ermeden ziraat ya da diğer gelir getirci maksatlarla faydalanma imkânı verecek kadar bir süre önce -ki en az üç aydır gerçekleşmesini şart koşmuşlardır. Aksi takdirde haraç toprağın eski sahibinden tahsil edilir. Yıl içinde üç aydan az aralıklarla sürekli el değiştiren topraktan ise o yılın haracı tahsil edilmez. Henüz olgunlaşmamış ekiniyle birlikte satılan toprağın haracı eğer tahsilât yıl sonunda yapılıyorsa her hâlükârda yeni sahibinden alınır.

Hanefîler, Mâlikîler, Şâfiîler ve bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel icar (kira), iâre (ödünç) veya müzâraaya (ortakçı) verilen tarıma elverişli toprağın haracının sahibi tarafından ödeneceği görüşündedirler. Çünkü haraç toprağın sahibine ait olan nemâsından verilir. İâre ise karşılıksız yapılır; aslında iâre topraktan istifade hakkının belli bir süre için hibesi anlamına gelmektedir ki bu da ürünün hibe gibidir. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre eğer toprağın icara ya da iâreye verildiği kişi ağaçlandırma yaparsa haracı öder. Diğer bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, öşüre kıyasladığı haracın icarı ya da iâreyi kabul eden kişi tarafından

ödeneyeceğini söylemektedir; çünkü topraktan asıl faydalanan odur.

Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre gaspedilip de muattal bırakılan topraktan harâc-ı muvazzaf alınmaz; bununla birlikte gaspçı ekim yapar ve toprağa zarar vermezse haracı ödemek zorundadır. Zarar vermesi durumunda gaspçıya zararın tazmini, toprak sahibine de haraç vermek düşer; zira gaspçı zararı tazmin etmekle kiracı hükmüne girmektedir. İmam Muhammed'e göre ise tazminat ve haraç karşılaştırılır. Eğer birincisi yüksekse haracı toprak sahibi, aksi takdirde gaspçı öder ve tazminattan kurtulur. Öte yandan Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler de gaspçıdan tazminat olarak kira bedeli alınacağını söylemektedirler. Menfaatin tazminine ilişkin bu kural gereğince kira mesbesinde olduğu için haracı gaspçı öder. Hanefîler'e göre harâcî olan vakıf arazilerinden de haraç tahsil edilir; ancak beytümâle intikalinden sonra satın alınarak vakfedilen arazilerden istenmez. Hanefîler'in bir kısmı işletmecisinin ölümüyle haraç borcunun da düşeceğini, diğerleri aksini savunmaktadır. Mükellefin haracını ödemediği mahsulün bir kısmını tüketmesi veya satması yasaktır.

Tahsil Şekli. Haracın cinsine göre tahsili (cibâyet) için belli bir zaman tayini gerekmektedir. Mukâseme usulünde tahsilât hasat zamanı, vazife usulünde eğer haracın konulmasında toprağın alanı esas alınmışsa şer'an muteber olan ay yılının, sadece ekili alan esas alınmışsa -ekim mevsimlerinin değişmezliği sebebiyle güneş yılının sonunda yapılır. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler tahsilâtın yıl sonunda yapılması taraftarıdır. Ebû Hanîfe'ye göre ise toprağın yıl boyu üreticinin elinde kalması şartıyla haraç yıl başında tahakkuk eder ve tahsilâtı mahsul olgunlaşınca yapılır. Hanefî ve Hanbelîler'e göre bir iki yıl sonrasının haracı peşinen tahsil edilebilir. Zira haraç kendisinden istifade imkânı bulunan toprağın kirası kabilindedir ve malî bir haktır; dolayısıyla diğer alacaklarda olduğu gibi vadesinden önce tahsili câizdir. Mâlikî ve Şâfiîler haracın peşin tahsil edilmesini, menfaatin tahakkukundan önce alınmasına cevaz verilen ücrete kıyasla câiz görmüşlerdir. Ancak peşin tahsilâtın sonra tabii âfet gibi sebeplerle ödeme yükümlülüğü düşerse Hanefîler'e göre harcanmayan haraç geri verilir, aksi takdirde vaktinden evvel alınan zekâtta olduğu gibi bir şey gerekmez. Hanbelîler ise kira gibi gördükleri için harcanmış olsun olmasın top-

lanan haracın geri ödenmesine taraftar-dırlar. Onlara göre haraç, zekât gibi vü-cûbiyeti kalksa bile nâfile yerine geçecek bir ibadet değildir. Mâlikî ve Şâfîler de kira telakkisiyle mutlaka geri ödenmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Ödemeyi kolaylaştırmak için tahsilâtın taksitler halinde yapılması tavsiye edilmiştir. Mükellef haracını vaktinde verememişse ödeme gücü olup olmadığına bakılır. Eğer gücü yettiği halde ihmalkâr davranmışsa ödeyinceye kadar hapsedilir, hâlâ ödememekte direnirse borçlulara yapıldığı gibi barınak, giyecek ve çiftlik malzemeleri dışındaki mal varlığının haraca eşdeğer kısmına haciz konulup satılır. Ancak haraç toprağından başka malı yoksa devlet başkanı araziye vergi borcuna mukabil başkasına kiralamak veya haraca tekabül eden kısmını satmak arasında muhayerdir. Kira geliri borcu aşarsa bakiyesi toprak sahibine verilir. Ödeme gücü olmayan mükellef uyarılır ve haraç borcu zimmetine kaydedilir. Şâfîler, Hanbelîler ve Hanefî mezhebinden Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed toprağın kirası gibi gördükleri haracın, ev veya dükkânların kira borçlarına kıyasen ödeme güçlüğü gerekçesiyle düşmeyeceği görüşünün savunmuşlardır; delilleri de Bakara sûresinin borç âyetidir (2/280). Ebû Hanîfe, ödeme güçlüğü çekenin cizye borcunun affedildiği gibi önceki yıllardan birikmiş haraç borcunun da silineceği görüşündedir; ancak ondan bu görüşün aksine bir rivayet daha vardır. Mâlikîler'in görüşü ise Şâfî ve Hanbelîler'inkine uygundur. Hanefîler'e göre, güç yetirememesi sebebiyle haraç borcu bulunan müslüman toprak sahibinin zekât (öşür) mükellefiyeti borcunu ödeyinceye kadar düşer; eğer ödeyemeden ölürse borcunun terikesinden tahsil hususunda Hanefîler olumsuz, Şâfî ise olumlu görüş belirtmişlerdir.

Tahsil Yetkisi ve Usulü. Haraç tahsil yetkisi ümmete vekâleten arnme işlerini yürütmekle görevli devlet başkanına aittir. Mükelleflerin haracı kendi bildikleri gibi dağıtmaları halinde âdil devlet başkanı ikinci defa tahsil yetkisine sahiptir. Ancak ona teslimin mümkün olmaması durumunda mükellef tarafından tasadduk edilir. Cumhura göre istemesi halinde haraç zalim devlet başkanına da ödenir. Böylece mükellefiyet eda edildiği için âdil devlet başkanı tarafından ikinci defa alınamaz. Bazı âlimler, haracın hak sahiplerine haranmaması durumunda devlet başkanının kendisinin vebal altına gire-

ceğini söylerken bazıları da bu tür gelirlerin ana harcama kaleminin savaş masrafları olduğunu ve zalim devlet başkanının dahi bu sorumluluğu yerine getirdiğini ileri sürmüşlerdir.

Haracın tahsilinde genelde biri tahsil-dar (âmil) tayini, diğeri takbîl (iltizam, tazmin) olmak üzere iki usul takip edilir. Tahsildar haracı, devlet başkanı yahut temsilcisinin kendisine verdiği görev ve yetkiye dayanarak ona vekâleten toplar; ancak onun izni olmaksızın dağıtamaz. Çünkü taksimat devlet başkanının ichtihadına bağlıdır. Bu memur, vekil olması bakımından emaneti yerine getirdiği müddetçe emindir ve eksiği tazmin, fazlayı temellük etmesi câiz değildir.

Haraç memurunda şu vasıflar aranır: a) İslâm. Memur haracın konulması, takdiri, tahsili ve hazineye nakliyle yükümlüdür; bu bakımdan şer'î-ıdarî bir yetki kullanmakta, bu da güvenilirliliğini, dolaşısıyla müslüman olmasını gerektirmektedir. Cumhura göre zimmiye devlet adına haraç koyma ve miktarını takdir etme hususunda görev verilmesi doğru değildir. Bu hususta gayri müslimlerin veli ve sırdaş edinilmelerini yasaklayan âyetlerle (Âl-i İmrân 3/118; el-Mâide 5/57) kâfirlerin düşmanlıklarını vurgulayan âyetlerle (el-Bakara 2/105; el-Mümtehine 60/2) dayanılmaktadır. Ayrıca aynı meâldeki hadislerle (Nesâî, "Zinet", 51) Hulefâ-yi Râşidîn'in bazı uygulamaları da buna delil teşkil etmektedir. Haraç memurunda bulunması gerekli, müslümanlara hayrı tavsiye eden ve onların maslahatını gözetemeyen bir kişi olma özelliği müşriklerde yoktur. Zimmiye, âmirleri adına karar almasını gerektirmeyen haraç tahsili ve nakliyle sınırlı bir görev verilir verilmeyeceği hususu ise ihtilâflıdır. Zimminin zimmiden tahsilât yapması câiz görülürken ellerinde haraç toprağı bulunan müslümanlardan tahsilâtı hususunda iki ayrı görüş vardır ve Nevevî'nin de savunduğu sahih görüşe göre câiz değildir. b) Hürriyet. Haracın konulması ve takdirinde şer'î-ıdarî yetki kullanıldığı için hürriyet şarttır; köleler bu göreve getirilmez. Ancak haraç memuru sadece tahsil işinden sorumluysa ve âmirleri adına karar vermesi gerekmiyorsa yalnız elçi konumunda olacağı için hürriyet şartı aranmaz. c) Emanet. Hain ve güvenilmez kişiler tahsildar tayin edilemez. Devlet başkanının, çeşitli âyetlerde (meselâ el-Bakara 2/283; el-Enfâl 8/27) şiddetle kınanan emanete hiyanet suçuna mûsamaha etmesi câiz değildir. d) Uzmanlık. Haracın konulması

ve takdiriyle görevli bir memur hesap kitap, ziraat, hasat ve fiyat-maliyet tahmini gibi meslekî tecrübe ve bilgilere sahip olmalıdır. Ancak sadece tahsilâtın sorumlu memurun bu kadar geniş bir uzmanlığa sahip olması gerekmez; ölçü tartı ve defter tutma gibi gerekli bilgileri taşıması yeterlidir. e) İlmî ve fikhî ehliyet. Haraç koymaktan sorumlu memurun malî hukuk sahasında icabında inisiyatif kullanabilecek ve ichtihad yapabilecek ehliyete sahip olması gerektiği halde sadece tahsilâtla görevli kişide bu vasıf aranmaz. Bu vasıflardan başka haraç memurunun mükelleflere karşı gerektiğinde tahsilâtı taksite bağlama gibi merhamet hisleri taşıması, verginin konulması ve takdirinde hakkaniyete riayet etmesi, kayırmacılık yapmaksızın herkese âdil davranması ve hediye veya rüşvet almayacak kadar iffet sahibi olması da bulunduğu makamın âdâbındandır.

Haraç memurlarının halka zulmetmelerini önlemek için sıkı bir şekilde denetlenmeleri, gerektiğinde cezalandırılmaları veya görevden uzaklaştırılmaları şarttır. Ebû Yûsuf, yetkisini kötüye kullanıp mükelleflere zulmeden, emanete hiyanette bulunup devletin ya da vatanşın malını zimmetine geçiren veya rüşvet alan memurların görevde tutulmasının devlet başkanına haram olduğunu söylemektedir (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 11). Haraç memurlarının rüşvet almamaları ve zimmetlerine para veya mal geçirmemeleri için kendilerine geçimlerine yetecek kadar düzenli olarak ücret verilmelidir. Ayrıca Ebû Yûsuf, fonların birbirine karışmasını ve mükelleflere zulmedilmesini önlemek için haraç memurlarının aynı zamanda zekât tahsiliyle görevlendirilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır (a.g.e., s. 87).

Takbîl usulünde, bir bölgenin haracı devlet tarafından takdir edildikten sonra tahsilâtı müteakbil (mültezim) denilen kişilere ihale edilir. Bu uygulama Emevîler ile başlamış ve Abbâsîler döneminde devam etmiştir. Müteakbil, topladığı haracın önceden takdir edilen bir kısmını bu hizmetine karşılık kendisine ayırır. Devletin, haraç gelirlerinin genellikle açık arttırma sonucunda en yüksek bedeli verene kiralınması veya sınırlı süreli satılması anlamına gelen mukâtaa uygulaması da bu türdendir.

Aralarında Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf, Ebû Ubeyd, Mâverdi ve Ebû Ya'lâ'nın da bulunduğu birçok âlim takbîl uygulamasını gayri meşrû saymıştır. Bunun de-

HARAÇ

lili, mütekkablin elde ettiği gelirin İbn Abbas tarafından ribâ hükmünde haram olarak vasıflandırılmasıdır. Diğer gerekçeleri de gelirini garanti etmeye veya arttırmaya çalışan bu kişilerin mükelleflere zulmederek sistemi yaralamaları ve özellikle aynı tahsilâtta, bir anlamda haraç miktarına eşdeğer ürünün olgunlaşmadan mütekkabile satılmasıdır ki bazı hadislere göre bu tür satış akdi mekruhtur. Ancak Ebû Yûsuf'a göre devlet başkanı zulüm ve suistimal yapılmayacağından emin olur, mükellefler de rızâ gösterirlerse takbîl usulünün uygulanmasında bir sakınca yoktur (ayrıca bk. KABÂLE).

Haracı Düşüren Sebepler. 1. Toprağın üretkenliğini yitirmesi. Cumhura göre, suyunun çekilmesi yahut su baskını gibi tabii âfetler sebebiyle istifade imkânı kalmayan topraktan haracın her çeşidi düşer. Çünkü haracın mesnedi topraktan faydalanma imkânıdır. Devlet başkanı eğer mümkünse masraflar beytümâlin maslahat fonundan karşılanmak suretiyle toprağı tekrar ıslah etmekle mükelleftir. Ancak maslahat fonu masrafları karşılamaya yetmezse hem fey gelirlerinden faydalananların, hem de kendilerinin maslahatı gereği toprak sahipleri ıslaha icbar edilebilir. Devlet başkanının toprak sahibini, masraflarını müstakbel haraç borçlarından düşmek üzere ıslaha razı etmesi de câizdir. Bu topraktan, ıslah edilmeden otlak veya avlak olarak ya da benzeri maksatlarla faydalanılması mümkünse gücü nisbetinde yeni bir haraç miktarı belirlenir. Bu tür araziler, ihya yoluyla temellük edilebilen ölü toprakların statüsüne de girmez. İmam Muhammed'e göre baskından sonra su tekrar çekilir ve yeterli süre kalmasına rağmen ekim yapılmazsa haraç tahsil edilir. 2. Toprağın âtil bırakılması. Sahiplerinin kusuru olmaksızın düşman istilâsı veya vergi memurlarının zulmü sebebiyle tarım arazilerinin âtil bırakılması durumunda tekrar istifade imkânı sağlanıncaya kadar haraç yükümlülüğü düşer. Sahibi muktedir olduğu halde toprak tamamen âtil bırakılırsa mahsulün paylaşımı esasına dayalı harâc-ı mukâsemenin alınmayacağı konusunda görüş birliği mevcuttur. Bundan dolayı arazi sahibi, fey gelirleri üzerinde hak sahibi olanların zarar görmemesi için üretime zorlanır. Harâc-ı muvazzaf ise Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîler'in cumhura göre sâkit olmaz; çünkü bu tür haraç kira bedeli gibidir ve kiracı intifâ hakkını kullanmasa dahi kirayı ödemek zorundadır. Mâlikîler, ister maksatlı

isterse bir özre mebni olsun, âtil bırakılan toprağın haracının intifâ vuku bulmadığından düşürülmesi gerektiği görüşündedirler. Sahibi muktedir veya toprak ekime uygun olmadığı için âtil bırakılan arazinin harâc-ı mukâsemesi mahsul alınmaması sebebiyle ittifakla düşer. Harâc-ı muvazzaf da Mâlikîler'e göre intifâ hakkı tahakkuk etmediği için sâkit olur. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîler'in cumhura göre ise sâkit olmaz; bu toprak her iki tarafın maslahatı için devlet tarafından işletilir. Şâfiî ve Hanbelîler'e göre devlet başkanı arazinin sahibine, haracını ödemeye devam etse dahi, ölü toprak haline dönüşmemesi için işleyebilecek birisine kiralaması veya elini çekmesini emreder. Hanefîler, devlet başkanının haraç karşılığında toprağı bir başkasına müzâraaya veya icara vermek yahut beytümâl kanalıyla işlettirerek haracın ve masrafların düşülmesinden sonraki bakiyeyi işçilerle bırakmak arasında muhayyer olduğu görüşündedirler. İşlemeye muktedir olduğunda eski sahibine iade edilmesi kaydıyla toprağın haraç mükellefiyeti karşılığında bir başkasına devri de câiz görülmüştür. Ebû Yûsuf ise malî gücü yetmeyen toprak sahibine hasattan sonra geri ödenmesi şartıyla beytümâlden borç verilmesi taraftarıdır. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, bunların hiçbirinin mümkün olmaması halinde devletin toprağı satarak haracı bedelinden tahsil etmesi, kalanı da sahibine vermesi gerektiği görüşündedirler. Amme maslahatına uygun olmadıkça hür kimsenin malının hacrini câiz görmeyen Ebû Hanife ise hacir telakki ettiği bu satışa cevaz vermemiştir. Ömer b. Abdülazîz de toprağı işleme imkânını ortadan kaldırarak haraç gelirlerini azaltacağı için zimmînin ziraat âletlerini satmasını dahi yasaklamıştır. 3. Mahsulün tabii âfetlerle telef olması. Hanefîler'e göre mahsulün tamamı hasattan önce veya sonra sel, yangın, don, toprak kayması, çekirge istilâsı gibi âfetlerle telef olursa harâc-ı mukâseme düşer. Çünkü bu durumdaki toprak sahibi mülk şirketinin ortağı hükmünde olup kendi kusurundan kaynaklanmayan zararları tazmin etmek zorunda değildir. Eğer âfet geldiğinde henüz tarım mevsimi geçmediğinden tekrar ekim yapmak mümkünse harâc-ı muvazzaf sâkit olmaz. Yine, harâc-ı muvazzafın iki katına tekabül eden miktarda ürün âfetten zarar görmemişse bu vergi tahsil edilir. Âfetten artakalan ürün harâc-ı muvazzafın iki katından az ise ekim masrafları

düşüldükten sonraki miktarın yarısı tahsil edilir. Hanefîler kira sözleşmesine kıyasla, mahsulün hasattan sonra telef olması ya da korunulması mümkün zararlılar tarafından yenmesi durumunda harâc-ı muvazzafın düşmeyeceği görüşündedirler. Çünkü birinci durumda topraktan istifade esasına dayanan bu verginin hasatla birlikte tahakkuk etmiş olması, ikincisinde ise sorumluluk doğuran şahsî bir ihmal söz konusudur. 4. Devlet başkanının inisiyatifi. Devlet başkanı kendilerini kazâ, eğitim, sınır bekçiliği ve casusluk gibi hizmetlerde kullanabilmek için veya benzer sebeplerle bazı mükelleflerden tahakkuk eden haracı toplama-yabilir. Hanbelîler ve Ebû Yûsuf'a göre böyle bir uygulama, devlet başkanının tebaa üzerindeki tasarrufunun maslahata tâbi olması kuralı gereğince câizdir. Eğer haracı toplama işi maslahata binaen belli bir şahsa tahsis edileceği gibi tahsilâtta bulunmaksızın bizzat mükellefe de bırakılabilir. Bazı Hanefîler ile Hanbelîler, toprak vergisinden muaf tutulacak mükellefin fakih, asker, kadı, müezzin gibi haraç gelirleri üzerinde hak sahibi biri olması şartını getirmişlerdir. Eğer bir kimse hak sahiplerinden olmadığı halde tahsisat alır yahut kendisinden haraç talep edilmezse miktarınca sadaka verir. Hanefîler arasında mezhebin bu meşhur görüşüne aykırı bir başka görüş de rivayet edilmiştir. Ancak haraç talep edildiği halde ödemeyip sadaka olarak dağıtmışsa mükellefiyeti düşmez. İmam Muhammed ise müslümanların hakkı olması bakımından devlet başkanınca haraç muafiyeti getirilmesini câiz görmemiştir. 5. Haraç toprağı üzerine inşaat veya kabristan yapılması. Hanefî mezhebindeki sahih görüşe ve Süfyân es-Sevri'ye göre bu durumda haraç düşer. Çünkü haraç toprağın mahsulüne ve nemâsına taalluk etmektedir. Mâverdî ve Ebû Ya'lâ, ancak toprağın işlenebilmesi için zorunlu konut ihtiyacının karşılanması gibi halde yapılan inşaatın haracı düşüreceği görüşündedirler. Gelir getirecek binaların yapılması ise düşürme sebebi değildir (Mâverdî, s. 151; Ebû Ya'lâ, s. 171). Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler'in cumhuru ile bazı Hanefîler, sadece ziraat şartıyla sınırlı olmayan haraç mükellefiyetinin toprak üzerine ev ve dükkân gibi binalar yapılması halinde de devam edeceği kanaatindeyler. Bundan dolayı Ahmed b. Hanbelî'nin, Hz. Ömer tarafından haraç toprağı statüsü verilmesine rağmen daha sonra iskâna açılan Bağdat Sevâdî'n-

daki evinin haracını ihtiyaten ödediği rivayet edilmektedir. Bununla birlikte Bağdatlılar'a kendisi gibi davranmalarını emretmediği de bilinmektedir. Ancak genel uygulama, konut alanına dönüşen haraç topraklarının haracının ödenmemesi yönünde olmuştur. Ebû Hanîfe, zimmînin tamamını tarıma açtığı konut alanlarına haraç konulacağını söylemektedir; eğer bunu yapan müslümansa o zaman sulamada kullanılan su ile ilgili hüküm uygulanır. Kısmen ekilen konut alanlarına ise haraç konulmaz. 6. Toprak sahibinin müslüman olması. Fakihlerin üzerinde birleştiği görüşe göre savaşla ve zor kullanılarak fethedilen toprak, müslümanın eline geçmekle yahut sahibinin İslâm'a girmesiyle haraçtan muaf olmaz. Zira bu tür topraklar statü bakımından müslümanlara vakıftır (ortak yararlarına tahsis edilmiştir) ve haracı da vakf arazinin kirası kabilinden olup müslümana intikaliyle muafiyet kazanmaz. Eski sahipleriyle haraç karşılığında mülkiyetin kendilerinde kalması şartına göre sulh yapılan fethedilmiş topraklar hususunda ise ihtilâf vardır. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî fakihlerinin çoğunluğu ile Ebû Ubeyd, sulh toprağının haracı da küfre taalluk eden cizye mesabesinde olduğu için bu toprağın müslümanın eline geçmesi veya sahibinin İslâmiyet'i kabul etmesi durumunda haraçtan muaf tutulması görüşündedirler (İbn Abdülber, I, 482); delilleri ise Hz. Peygamber'in Bahreyn -Hecer'e gönderdiği Alâ b. Hadramî'nin arazilerin müslüman ortaklarından öşür, müşrik ortaklarından haraç aldığına dair rivayettir (İbn Mâce, "Zekât", 22). Sulh topraklarının haracını savaşla fethedilenlere kıyaslayan Hanefîler, Ömer b. Abdülazîz ve İbn Şihâb ez-Zühri söz konusu durumda haracın düşmeyeceğini söylerler. Çünkü haraç, toprağa taalluk eden bir borç olup zaruret durumu hariç sahibinin değişmesiyle değişime uğramaz. Ebû Yûsuf, hocası Ebû Hanîfe'nin, bir zimmî tarafından satın alınan öşür arazisinin harâcî olacağı ve daha sonra bir müslümana satılması veya zimmînin İslâm'ı benimsemesi durumunda artık eski statüsüne dönmeyeceği yönündeki ictihadına karşı Hasan-ı Basrî ve Atâ b. Ebû Rebâh'ın muhalif görüşlerini tercih etmiştir (*Kitâb-ü'l-Harâc*, s. 131).

Çifte Vergilendirme. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî âlimleri ile Mugire b. Şu'be, İbn Şihâb ez-Zühri, Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, İbn Ebû Leylâ, Leys b. Sa'd, İbnü'l-Mübârek gibi fakihler, ha-

raç arazisine sahip olan bir müslümanın ondan faydalanması durumunda hem toprak vergisini hem de -eğer kalan miktar nisabı aşıyorsa- zekâtını (öşür) ödemesi gerektiği kanaatinde dirler; Ömer b. Abdülazîz'in uygulaması da bu yöndedir. Bunun delili, "Ey inananlar! Kazandığınız iyi şeylerden ve sizin için topraktan çıkardıklarımızdan infak edin" (el-Bakara 2/267) meâlindeki âyetin hem öşür hem de haraca şâmil olan umumi anlamıdır. Öşür nassa dayalı bir ibadettir; üründen verilir ve sadece zekât âyetinde sayılan sekiz sınıfa taksim edilir. Buna karşılık haraç, müslümanların maslahatını esas alan ictihada dayalı bir nevi cezadır; faydalanma bedeli olarak toprağın kendisine tahakkuk eder ve amme maslahatına harcanır. Dolayısıyla bu farklı iki mükellefiyetin tek şahısta birleşmesine engel yoktur. Bunun benzeri, sahipli bir hayvanı avlayan ihramlının hem avın bedelini tazmin etmek hem de cinayet kefareti ödemek zorunda olması durumudur. Ancak alınan ürünün cinsi zekât kapsamına girmiyorsa sadece haraç verilir. Böyle bir çifte vergilendirmenin karşısında olan Hanefîler'e göre ise bu durumda sadece haraç tahsil edilir. Delilleri de müslümanlardan haraç ve öşürün birlikte alınmasını yasaklayan hadislerle (Beyhakî, IV, 132; Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâf, III, 442) Hz. Ömer'in müslüman olan Nehrûlmelik dihkânından -öşürü zikretmeksizin- haraç alınmasına dair Târık b. Şihâb'a verdiği yazılı emirdir. Hz. Ali ve İkrime'nin de müslümanın hem haraç hem de zekât vermekle mükellef tutulamayacağı, sadece birincisini ödeyeceği kanaatinde olduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca hiçbir devlet başkanının Sevâd'dan öşür tahsil etmediği gerçeği bu hususta bir icmâ oluştuğunu göstermektedir. Sonuçta her iki vergi de üretken toprağa bağlıdır; zekâtı verilen besi hayvanlarının ticaretinden ayrıca usûr (ticaret malının zekâtı) alınmayacağı gibi öşür ve haraç da birlikte tahsil edilmemelidir. Mezhebin meşhur olan görüşüne göre Hanefîler aynı sebeple, ticareti yapılan ekime elverişli topraklardan statüleri dahilinde sadece haraç ya da öşür alınacağı, ayrıca usûr alınmayacağı kanaatinde dirler. İmam Muhammed ise bu iki verginin birden ödenmesi taraftardır.

Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî fakihlerinin çoğunluğu, öşür arazisinin zimmîye satılabileceği hususunda ittifak halindedir. Bir rivayete göre İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel, öşürü düşürerek hak sahipleri-

nin zarar görmesine yol açacağı için bu görüşe karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla öşür toprağına sahip olan zimmîye çifte vergilendirme uygulanıp uygulanmayacağı hususunda da ihtilâf doğmuştur. İmam Mâlik, bir rivayette Ahmed b. Hanbel, İbn Şübrûme ve Ebû Yûsuf'a göre, bu durumda Hz. Ömer'in Benî Tağlib hristiyanlarına yaptığı gibi toprak harâcî statüye geçer, ancak vergi olarak iki kat öşür yani beşte bir tahsil edilir. Zira toprağın zimmîye intikaliyle öşürün düşmesi halinde müslümanlar zarar görecektir. Aynı şekilde zimmînin ticaret malından alınan gümrük vergisi müslümanlar için kırkta bir olan zekâtın iki katıdır ve bu tür vergi gelirleri haraç vâridâtına katılır. İbn Ebû Leylâ ise öşürün varlığını sürdürüleceğini ve ayrıca zimmet borcu olan haracın da konulacağını, dolayısıyla her ikisinin birlikte alınacağını ileri sürmüştür. Buna karşılık mezhepte tercih edilen görüşleriyle Hanbelîler, Şâfiîler, Süfyân es-Sevrî, Şerîk b. Abdullah, Ebû Ubeyd ve diğer bir rivayete göre İmam Mâlik, arazinin zimmîye intikaliyle haraç toprağına dönüşmeyeceğini ve üzerine öşür veya haraç yüklenemeyeceğini söylemişlerdir. Çünkü haraç, toprağın müslümanların eline galebe veya sulh yoluyla geçmesi sebebiyle konulur, satış veya mücerret olarak zimmîye intikali neticesinde konulamaz. Müslümanın ise mâlik olduğu öşür toprağının ürününden onda birlik zekâtını ödemesi dinen vâciptir. Halbuki böyle bir dinî mükellefiyeti bulunmayan zimmînin öşür ödemesi söz konusu değildir. Bu durumu, müslümanın elinde iken üzerine zekât düşen hayvanların zimmîye intikalinin onu zekât mükellefi yapmamasına kıyaslamaktadırlar. Ancak İmam Mâlik'e göre bu vaziyette müslümanları öşür gelirlerinden mahrum bıraktığı için zimmîye toprağı bir müslümana satması emredilir. Ebû Hanîfe ve Züfer ise bu durumda arazinin haraç toprağına dönüşeceği görüşündedir. Çünkü İslâm ülkesinde üretken topraktan vergi alınması icap eder ve dolayısıyla öşür ödemekle mükellef olmayan zimmînin haraç vermesi şarttır. Ebû Hanîfe'den gelen bir rivayete göre toprağın statüsündeki değişim satışla birlikte gerçekleşirken diğer rivayete göre söz konusu dönüşüm, ekim yapılınsayılımsın ilk tarım mevsimi içinde haracın takdiriyle birlikte oluşur. Buna karşılık Süfyân es-Sevrî ve İmam Muhammed, intikal durumunda dahi toprağın eski statüsünü koruyacağını ileri sürmüşlerdir. Çünkü statülerin oluşumunda her arazi

HARAÇ

üzerine haraç, öşür gibi bir hak tahakkuk ettirilir ve sahibinin değişmesi bu hakkın dönüşümünü gerektirmez. Kaldı ki aynı hak sahipsiz araziler üzerinde dahi söz konusudur. Bu durumda alınacak öşürün hangi gelir ve sarf kalemlerine katılacağı hususunda İmam Muhammed'den iki farklı görüş rivayet edilmiştir. Birincisine göre, vâcib olan onda birlik oranı sabit kaldığı için vasfı da değişmeyeceğinden zekât kalemine, ikincisine göre ise kâfirin zekât mükellefiyeti olmaması sebebiyle haraç kalemine dahil edilir. Bazı fakihler, ölü toprağın devlet başkanının izniyle zimmiler tarafından ihyasını da câiz görmüşlerdir; ancak bu işlemi yapan kişinin haraç ödemesi gerekir (bk. İHYA).

Fey gelirlerinden sayılan haraç, fakihlerin ittifakla belirttiği üzere müslümanların genel yararı için harcanır. Maslahatın takdiri hususunda ihtihada yetkili olan devlet başkanı öncelik sırasına göre tahsisatta bulunmalıdır. Ebû Yûsuf, Şâfiî ve Mâverîdî'ye göre sarf yerleri farklı olduğu için fey ve zekât gelirleri birbirlerine karışmamalı, yani ikisi aynı fonda toplanmamalıdır (bk. BEYTÜLMÂL; FEY).

II. TARİHÇE

Merkezî ve Batı İslâm Toprakları. Sevâd arazilerinin tahriri ve buna göre vergi miktarlarının tesbiti için messâh adındaki memurları görevlendiren Hz. Ömer, gerek bu memurlar gerekse her bölgeden celbettiği uzman heyetleri aracılığıyla Sâsânî vergi sistemi hakkında yeterli bilgi topladı. Dağ, bayır, fundalık, bataklık ve çorak yerler gibi tarıma elverişli olmayan alanların hesaba katılmadığı tahrir işlemleri sonucunda Sevâd'ın 36.000.000 cerîb geldiği görüldü. Irak ve Suriye'de haraca esas olan birim alan ölçüsü cerîb iken Mısır'da "feddân" idi. Esas itibarıyla bu birim, bir çift öküzle bir günde sürülebilecek alanı ifade etmekle birlikte toprağın türü, konumu, işleme metodu ve nüfusun arazi üzerindeki baskısına göre bölgeden bölgeye değişiklik gösterirdi. Bu birimin yerine Türkler'in hâkim olduğu Anadolu ve Avrupa topraklarında "çift" ya da "çiftlik", İran'da "zevc" veya "hîş", Ekber Şah'tan sonraki Hindistan'da ise "bîga" kullanılıyordu.

Hız. Ömer'in ilk defa Sevâd'da başlattığı haraç uygulamasında, önceki sistemde esas olan mesâha usulü örnek alınmakla birlikte vergilendirilecek ürünlerin cinslerinin ve vergi miktarlarının belirlenmesinde müstakil hareket edilmiştir. Sâsânîler zamanında Irak'tan toplanan

ve cârî takas ekonomisinde ürünün devletle haraç mükellefleri arasında sabit oranlarda paylaşılmasını öngören harâc-ı mukâsemenin oranı üçte bir ile altıda bir arasında değişiyordu. Para ekonomisi geliştikçe bu yöntemde haraç tahsil edilene kadar ürünün hasat meydana bekletilmesi, tahsilâtın sonra nakliye zorluk ve masraflarının ortaya çıkması ve fiyatlardaki dalgalanmanın devlet gelirlerinde değişkenliğe sebebiyet vermesinden kaynaklanan denk bütçe yapma zorluğu gibi uyumsuzluklar hissedilmeye başlandı. Bunlara aynî vergi olarak toplanan ürünlerin piyasaya arzı esnasında görülen spekülâtif kazanç temayülleri de eklenmekteydi. Böylece Roma ve Sâsânî hükümetleri, mümkün mertebe nakit cinsinden sabit bir ödeme tarifesi içeren bir sistem (harâc-ı vazîfe) geliştirdiler. Ancak bu yeni sistemde de bazı olumsuzluklar ortaya çıktı; meselâ tahsilât sırasında nakdî vergi tutarını nâdiren elinde bulundurabilen köylüler genellikle ağır şartlar altında borç almak ya da ürünlerini hasat mevsiminin düşük fiyatlarından satmak zorunda kalıyorlardı. Öte yandan hasat vaktinde düşük bedelle aldığı ürünü stoklayan tüccar daha sonra yüksek fiyatlardan satarak haksız kazanç elde ediyordu.

Hız. Ömer'in uygulamasında toprakların verimliliği, sulanabilirliği, tüketim merkezlerine veya pazarlara olan yakınlığı, ürünün cinsi gibi unsurlar da dikkate alınarak farklı vergi miktarları belirlenmiştir (Belâzürî, s. 271; Mâverîdî, s. 176). İslâm tarihinin genelinde, kısa aralıklarla kurulan çeşitli hânedanların idaresindeki düzensizlik ve keyfiliğin hüküm sürdüğü bazı dönemler dışında haraç miktarları bu faktörlere göre değişiklik göstermiştir. Ayrıca şehir ve kırsal kesimler arasında da ayırımı gidilerek tarım arazilerine sahip oldukları için köylülere, şehirlilerden farklı biçimde orduyu konaklatma ve sefer ihtiyaçlarını karşılayacak "erzâku'l-cünd" ödeme görevleri de yüklenmiştir. Sonraki dönemlerde bu yükümlülük zaman zaman zulümlere yol açmıştır. Hız. Ömer ilk önce buğday, arpa ve hurmaya haraç koymuş, sistem oturdukça diğer bazı ürünler de kapsam içine alınmıştır. Meselâ Mugîre b. Şu'be valiliği döneminde üzüm, sebze, mercimek ve susamı da vergilendirerek her birine 8'er dirhem haraç tahakkuk ettirmiştir (Belâzürî, s. 269). Hız. Ömer'in getirdiği vergi sisteminin ülke genelinde mesâha usulüne dayalı harâc-ı muvazzaftan ibaret ol-

duğu biliniyorsa da Suriye ve el-Cezîre'de genel tahrir işleminin yapıldığına dair kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Aslında klasik kaynaklarda bu bölgelerde yürürlükte olan haraç rejimiyle ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. Buna karşılık tarihçi İbn Abdülhakem, Mısır Valisi Amr b. Âs'ın âdil bir toprak vergisi sistemi uygulayabilmek için, önceki rejimde de yapıldığı gibi ekime elverişli olan alanlarla bunların verimlilik derecelerini tesbit ettirdiğini bildirmektedir (*Fütûhu Mısır*, s. 152-153).

Mısır'da fetihlerden çok önce, ürün ve vergi miktarını etkileyen Nil sularının debisini düzenli olarak ölçerek taşkın ihtimalini hesaplamak amacıyla nehrin üzerine bir cetvel (Mikyâsü'n-Nîl, Nilometre) kurulmuştu. Bu ölçümler sayesinde yeni mevsim için ürün ve vergi miktarını sağlıklı bir şekilde tahmin ederek güvenli bütçe hesapları yapmak mümkün oluyordu. Nehrin debisiyle ilgili bu hesaplara, arazinin durumuna ve önceki yılda ekilen ürünün cinsine dayanılarak yapılan tahminlere göre bölge bölge takdir edilen toplam vergi miktarları "kânûn" (Grekçe kanon) adı verilen kayıtlara geçirilir ve haraç takdir kurallarını da içeren bu kayıtlar, her yeni mevsim için belirlenecek vergi miktarının esasını teşkil ederdi. Daha sonra bölge bölge takdir edilen toplam miktarlar mükellefler arasında topraklarının genişliğine göre dağıtılırdı. Bu eski vergi sistemi müslümanlar tarafından adalet şartına riayet edilerek aynen korunmuştur. Mısır maliye tarihçileri İbn Memmâtî ve Mahzûmî'nin haraç sisteminin işleyişine dair verdikleri ayrıntılı bilgilerden, arazi tahriri-ürün tahmini-vergi takdiri ve tahsili sürecinde delil, mâsih, şâhid, âmil, müşârif unvanlarını taşıyan çeşitli görevlilerce alan ve ürün araştırmalarının yapıldığı öğrenilmektedir. "Revk" denilen genel tahrir işlemi en geç otuz yılda bir tekrarlanıyordu. Arazi tahririyle vergi tahmin ve tahsili sürecinde kânûnlardan başka "cerîde, sicil, kundâk, mükellefe" adı verilen defter ve tezkireler de tutuluyor, bunlar üzerinde gerek tikçe düzeltme ve güncelleştirmeler yapılıyordu (Mahzûmî, s. 58-63; İbn Memmâtî, s. 302-305).

Bizans ve Sâsânî idaresindeki bölgelerin vergi teşkilâtlarına fetihlerden sonra pek müdahale edilmemiş olmalıdır. Çünkü bekâsı için belli büyüklüğe ulaşıncaya kadar mecburen cihad politikasını sürdüren genç İslâm devletinin aktif müslüman nüfusu silâh altında tutmayı tercih

etmesi ve maliye bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu yeterli teknik kadroya sahip bulunmaması, tutanak dili olan Grekçe ve Farsça'yı bilen uzmanların yokluğu gibi sebepler eski teşkilâtların muhafazasını kaçınılmaz kılmıştır. Halife Ebû Bekir'in kumandanı Hâlid b. Velid'in Hıreliler'le yaptığı antlaşmanın bir maddesinde, halkın ödemekle mükellef olduğu vergilerin tahsili ve beytül mâle tesliminden sorumlu tutulması bu tesbiti doğrulamaktadır. Bu antlaşmaya göre, gereğinde kendilerine masrafları beytül mâlden karşılamak üzere yardımcıları da tayin edilebilecekti (Ebû Yûsuf, s. 156). Mısır'ın fethi sırasında Rumlar'ın İslâm ordularına karşı savaştıkları ve önemli bir kısmının ülkeyi terkettiği, Kıptîler'in ise müslümanlara yardımcı oldukları göz önünde tutulduğunda vergi teşkilâtındaki pek çok kadronun onlara tevdi edildiği düşünülebilir. Amr b. Âs'ın Mısırlı Rumlar'dan yapılacak vergi tahsilâtı için mevcut Kıptî memurları görevlerinin başında bıraktığı ve adaletle hükmeden bu memurların toprakların üretkenliğindeki değişikliklere göre vergileri azaltıp arttırdıkları bildirilmektedir (İbn Abdülhakem, s. 152; Makrîzî, I, 77). Makrîzî'nin kayıtlarına göre Fâtımîler devrinde dahi Kıptî haraç uzmanları tercih edilmiştir. Bu tesbit, malî metinlerde rastlanan Kıptîce terimlerin varlık sebebinin de açıklamaktadır. Aslında Şii Fâtımîler'in Kıptîler'e teveccühünün bir başka sebebi de Sünnî müslümanların kendilerine yakınlık göstermemesiydi. Genelde haraç tahsilâtından sorumlu memurların yerli halk arasından seçilmesi ve bunların başına Arap âmir ve müfettişlerin tayini, divanların Arapçalaştırılması işlemi tamamlanıncaya kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir (İbn Abdülhakem, s. 152, 153; Ya'kûbî, II, 234; Taberî, V, 522-523; VII, 28). Ebû Yûsuf dahi Hârûnürreşid'e tavsiyeleri arasında, vergi tahsilâtının denetimi için müfettişler ve divan mensubu askerî gözlemciler görevlendirilmesinin gerekliliğini vurgularken (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 87) bu hususa dikkat çekiyor olmalıdır. Söz konusu sebeplerle haraç kayıtlarının bölge halklarının konuştuğu dillerde tutulması Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) halifeliliğine kadar devam etti. Daha önce Grekçe tutulan Şam bölgesi divan sicilleri ve Farsça olan Irak bölgesi haraç defterleri onun emriyle Arapça'ya tercüme edildi. Bu faaliyet oğlu Velid zamanında (705-715) sürdürülerek Mısır'daki defterler de Grekçe'den Arapça'ya çevrildi. Aynı işlem Hi-

şâm b. Abdülmelik döneminde (724-743), çoğu kâtiplerinin Mecûsîler'den oluştuğu ve hesaplarının Farsça tutulduğu Horasan divanları için gerçekleştirildi. Böylece 78 (697) yılında başlayan tercüme faaliyeti 124 (742) yılında tamamlandı. Mısır'daki kazılarda bulunan, çoğunluğu II. (VIII.) yüzyıla ait papirüslerden elde edilen bilgiler, burada fetihlerden önce mevcut olan Bizans vergi teşkilâtı ve kayıt dilinin İslâmî dönemde de yüzyılı aşkın bir süre boyunca korunduğunu göstermektedir. Bu metinlerde, Mısır'dan tahsil edilen çeşitli vergiler arasında toprak vergisine karşılık gelen terimin "cizye", Grekçe'sinin ise "dimosya" (dimosios) olduğu görülür. Bir dönemden sonra vergi yazışmalarına eklenen Arapça tercümelemlerde rastlanan cizye dışındaki vergi terimleri ise "rızk" ve "daribetü't-taâm"-dan ibarettir. Mısır vergi sistemi yaklaşık beş asır gibi bir süre çok fazla değişikliğe uğramadan devam etmiş olmalıdır. Tahrir esasına göre vergi takdiri Mısır dışındaki doğu İslâm topraklarında da uygulanmıştır.

Halife Muâviye, vergi gelirleri üzerindeki kontrolünü arttırabilmek için eyaletlerde müstakil birer haraç dairesi kurdu. Daha sonraki dönemlerde her eyalette bir Dîvânü'l-harâc oluşturuldu ve bunlar, devlet merkezinde maliye işlerini yürüten Dîvân-ı A'lâ, Dîvânü'l-mâl, Dîvân-ı İstîfâ veya Dîvân-ı Büzürg gibi büyük divanlara bağlı olarak faaliyet gösterdi. Bölge divanlarında tutulan bütün defterlerin birer nüshası kontrol edilmek ve arşivlenmek üzere büyük divana intikal ederdi. Meselâ Selçuklular ve Hârizmşahlar'da malî işler, devlet merkezinde bulunan Dîvân-ı Büzürg'ün bünyesindeki dört divandan biri olan Dîvân-ı İstîfâ başkanı müstevfî aracılığıyla yürütülürdü. Muhtemelen Karahanlılar döneminde de aynı uygulama sürdürüldü. Doğu Karahanlılar'da müstevfî, kâtip ve âmil yerine sırasıyla "agıcı, bitikçi" ve "ımgâ" unvanları kullanılmaktaydı. Selçuklular, Hârizmşahlar ve Zengîler döneminde "hukûk-ı dîvânî" adı verilen vergiler arasında yer alan haraç hakkında vilâyetlere has kanunlar mevcuttu ve sâhib-i harâcın sorumluluğundaki bu kanunlarla bağlantılı olarak "destûr" ve "avârece" denilen çeşitli defterler tutulurdu. Bunların muhafaza edildiği merkeze İlhanlılar devrinde "beytül-kânûn" adı veriliyordu.

Arazi tahririnin ardından kanunlara göre yapılan haraç tahmini işlemine Arapça'da "ibre" deniliyordu. Bu işlemde ara-

zinin belli bir süre zarfındaki ürününün düzenli aralıklarla tesbitine dayanan or-talama verimliliği tahmin edilir, ayrıca sulama şartları ve tabii âfetlerin vukuunda uygulanan indirim veya muafiyetler hesabı katılırdı; iskat edilmiş haraçlar ise kayıtlardan silinirdi. el-Cezîre, Şam ve Musul'daki arazi tahrir ve vergi takdir işlemi Abdülmelik b. Mervân tarafından değiştirilerek haraç miktarları toprakların şehir merkezlerine olan uzaklıklarına göre yeniden belirlendi. Yeni işlemde bir günden az çeken mesafeler yakın, fazlası uzak kabul edildi ve yakındaki ekinliğin 100 cerfîbine, bağın 1000 teveğine, zeytinliğin 100 köküne 1 dinar ek haraç konuldu; uzaktakilerde ise aynı haraç miktarına esas teşkil eden alan ölçüsü veya kök sayısı bunun iki katıydı (Ebû Yûsuf, s. 44-45).

Sevâd'da fetihten sonra başlatılan harâc-ı muvazzaf usulü Abbâsiler devrine kadar yürürlükte kaldı. Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde fiyatların düşüp elde edilen ürünün haracı karşılayamaz hale gelmesi köylülerin topraklarını bırakıp kaçmalarına ve ülkenin harap olmasına yol açtı (Mâverdî, s. 176). Bunun üzerine Mansûr tarafından yapılan vergi reformuyla birlikte harâc-ı mukâseme usulüne geçildi. Mehdî de babasının başlattığı bu uygulamayı sürdürerek tabii yollardan sulanan topraklardan ürünün yarısını, çıkarıklarla sulananlardan üçte birini, dolaplarla ve develerle sulananlardan dörtte birini haraç olarak aldı; hilâfetinin sonlarına doğru da tabii yollardan sulanan topraklar için haraç oranını beşte üçe yükseltti. Ancak halefî Hâdî'nin de benimsediği bu oran Hârûnürreşid devrinde tekrar eski seviyesine düşürüldü. Bu reformun genel olmadığı ve özellikle İran'da uygulanmadığı görülmektedir. Gerçekte birçok eyalette karma bir sistem vardı; yani hububat ve imalâтта kullanılan, dolayısıyla daha çok ticarî fayda sağlayanlar başta olmak üzere belli tarım ürünlerinden mukâseme usulüne dayalı aynı tahsilât yapılırken diğerleri nakden vergilendiriliyordu. Bir ürünün diğerinin yerine alınmasına da meselâ buğdayın iki katı arpa karşılığında kabulüne izin verilmekteydi ve bunun için çevrim (tasrîf) listeleri hazırlanıyordu. Bu durum, belli bir değerlendirme tablosuna uygun olarak yapılan nakdî ödeme şeklinde dahi geçerliydi.

Çoğunlukla diğer vergiler gibi haraç da özellikle nakdî olanı yılda iki defa çeşitli taksitler halinde tahsil edilirdi (meselâ

HARAÇ

291-292 yıllarına ait birleştirilmiş haracın üçüncü taksidinin orijinal alındısı için bk. Smith -al-Moraekhi, LXXVIII/2, s. 165). Vergi yükümlülüklerini yerine getirmek için azıcık olanların borçları kaydedilerek gelecek tahsil dönemine ertelenirdi. Genellikle borçlar üst üste biriktiği için belli bir zaman sonra devletle mükellef arasında uzlaşma sağlama yoluna gidilirdi. Aynı vergiler -hasat mevsimi değişmeyeceği için- daha çok güneş yılına göre (es-senetü'l-harâciyye, sâl-i harâcî) tahsil edilirdi. İltizam ve mukâtaa sistemlerinde olduğu gibi akde dayalı tahsilât ise mümkün mer-tebe ay yılına (es-senetü'l-hilâliyye) göre 1 Muharrem'de yapılırdı. Fâtımîler'le Ey-yübîler'in idaresinde Mısır toprak vergilerinin harâcî ve hilâlî olmak üzere ikiye ayrılmasının sebebi de bu olmalıdır (meselâ Feyyûm'daki bazı toprakların 402-405 yıllarına ait damân taksitlerinin orijinal alındıları için bk. G. Khan, s. 508-543). Dolayısıyla ay takvimine göre, güneş takvimine kıyasla her otuz üç yılda bir fazladan bir yıllık vergi daha alınmaktaydı. Bu sebeple Abbâsî halifelerinden Mütevekkil -Alellâh, Mu'tazid -Billâh, Mutî - Lillâh, Müstazhir -Billâh ve Müstencid -Billâh dönemlerinde bazı yılların haraçları tehir edilerek her iki takvim arasında eşleştirmeler yapılmıştır.

Emevîler döneminde vergi tahsil usulü olarak benimsenen iltizam Abbâsîler devrinde yaygınlık kazandı; ancak sebebiyet verdiği suistimaller yüzünden bu hânedanın yıkılma sürecini hızlandırdı. Sonraki dönemlerde de devlet ve iktâ sahipleri iltizam uygulamasını sürdürdüler. İktâdâr ya da mültezimler haracın tahsili yanında toprağın imarından da sorumlu tutulurdu. İltizam usulüyle taahhüt edilen vergi miktarı mültezimden taksitler halinde alınırdı. Özellikle Mısır Fâtımî idaresinin ilk dönemlerinde iltizamlar dört yıllığına açık arttırmayla yapılırdı. Sonraları bu süre otuz yıla kadar çıkarıldı; hatta taksitlerini ödedikleri müddetçe toprakların mültezimlerin uhdesinde kalması yönünde bir karar alındı. Haraç vergisinin toplanmasını sağlayan mahallî divanların başkanları veya bölge valileri, divanda kayıtlı askerlerle diğer memurların maaşlarını bu gelirden öderlerdi. Köprü, yol ve sulama kanallarının yapımı gibi bayındırlık faaliyetleri için gerekli harcamalar da bu fondan karşılanırdı. Valiliklerin gözetimindeki mahallî divan teşkilâtının topladığı vergilerin ihtiyaç fazlası merkezden gönderilen memurlara teslim edilerek büyük divana aktarılırdı. Bu

uygulama bütün İslâm coğrafyası için geçerli olmuştur.

Yapılan bütün düzenlemelere rağmen Halife Ömer döneminde Sevâd'dan elde edilen haraç gelirlerinin seviyesine sonraki dönemlerde ulaşılammıştır. Hatta Haccâc b. Yûsuf'un zulmü sebebiyle düşen haraç gelirlerinin Ömer b. Abdülazîz'in adaletli vergi politikası sayesinde tekrar yükselmesi dahi eski seviyeyi yakalamaya yetmemiştir. Kaynaklarda, çeşitli bölgelerden değişik zamanlarda toplanan gelirlerin haraç adı altında dökümü yapılmaktaysa da genellikle cizye ve uşûru da ihtiva eden bu rakamları ihtiyatla karşılamak gerekir. Ancak Emevîler'in haraç gelirlerinin, arazinin bir bölümünün öşri statüye geçirilmesi ve bir kısım köylülerin topraklarını bırakıp kaçması yüzünden ziraatin ihmali sebebiyle genelde düşme gösterdiği kesindir. Hişâm b. Abdülmelik gibi bazı halifeler, bütçelerinin en önemli kalemi olan haraçtaki düşüşü önlemek için bir yandan harâcî arazilerin, öte yandan da vergi miktarlarının arttırılması yoluna gitmişlerdir (Makrîzî, I, 98).

Müslüman Araplar zamanla ele geçirdikleri haraç topraklarından sadece öşür ödemeye başlamışlardı. Fakat ümmetin ortak malı kabul edilen harâcî toprakların alınıp satılması fakihlerce hoş karşılanmamış, müslümanların buraları zorla alması da uygun bulunmamıştır. Çünkü geliri halkın tamamına yönelik hizmetlere tahsis edilen bu toprakların özel mülk haline getirilmesinin kamu hizmetlerini önemli ölçüde aksatacağı muhakkaktır. Bununla birlikte Emevîler zamanında bu kuralın kısmen de olsa ihlâl edildiği, ancak devlet tarafından karşı tedbirler alındığı anlaşılmaktadır. Meselâ Haccâc Fırat çevresindeki bu tür toprakların statüsünü tekrar harâciye çevirmiştir. Ömer b. Abdülazîz ise fiilî durum sebebiyle bu ve benzeri toprakların statüsünü öşri olarak belirlemiştir. Bunun üzerine Sevâd'daki bazı mevâlî, müslüman Araplar'a yapıldığı gibi topraklarının öşri sayılması için Ömer b. Abdülazîz'e başvuruda bulunmuş, fakat talepleri reddedilmiştir (Yahyâ b. Âdem, s. 58-59; Ebû Ubeyd, s. 174; İbn Asâkir, I, 596). Fırat kenarındaki topraklar sonraki dönemde Ömer b. Hübeyre tarafından tekrar harâcî sayılmış, Hişâm b. Abdülmelik devrinde kısmen, Mehdi zamanında ise tamamen öşri statüye geçirilmiştir (Belâzürî, s. 361). Öte yandan Ömer b. Abdülazîz müslüman Araplar'ın 100 (718) yılına kadar sahip ol-

dukları haraç arazilerine öşri statü kazan-dırılmış, ancak fey telakki ettiği bu topraklardan söz konusu tarihte hâlâ zim-mîlerin elinde bulunanların müslüman-lara (muhtemelen Araplar'a) satılmasını yasaklamıştı (Ebû Ubeyd, s. 175; İbn Asâkir, I, 587-588, 596). II. Yezîd ve Hişâm b. Abdülmelik'in de Ömer b. Abdülazîz'in koyduğu bu kuralı uyguladığı bilin-mektedir (a.g.e., I, 587, 596). Buna rağmen Hişâm döneminde haraç toprağı edinip haraç ödeyen Araplar'ın varlığı (Taberî, VII, 173), satış işleminin devlet iznine bağlanmış olmasıyla açıklanabilir. Daha sonra alım satım, mehir ve miras yoluyla tekrar müslümanlara intikal ederek öşri statüye geçen haraç toprakları Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından 140 (757) ya da 141 (758) yılında kurulan heyetlerce mümkün olduğu ölçüde harâciye çevrilmiştir (İbn Asâkir, I, 596). Bütün bunlardan, Ömer b. Abdülazîz'in usulünün daha sonra, sahibinin kimliğine bakılmaksızın haraç toprağına haraç konulması şeklinde uygulandığı sonucu çıkarılabilir.

Vergi politikası bölgelere göre önemli farklılıklar göstermekteydi. Aslında şar-kîyatçıların Abbâsî uygulamasını kutsallaştırmaya çalıştıklarını ileri sürdükleri fakihlerin yaptıkları, halifelerle iş birliği ederek vergi sisteminin standardizasyonunu ve merkezileştirilmesini sağlamak-tan başka bir şey değildi. Fakihlerin muhalefetine rağmen (meselâ bk. Ebû Yûsuf, s. 118) mükelleflere, İslâm tarihi boyunca -istisnaî dönemler hariç- vergi memurlarının maaşlarını ve diğer bazı masrafları karşılamak üzere az miktarda bazı ek vergiler yüklenegeldi. İlk defa Ziyâd b. Ebîh'in valiliği devrinde haraca nakliye masrafları eklenmiş ve yine onun tarafından kaldırılmıştır (Kalkaşendî, I, 424). Ancak sonraki dönemlerde bu uygulamaya sık sık başvurulmuştur. Meselâ Büveyhîler devrinde haraca ek olarak ölçüm memurları "eyîn", tahsildarlar ise "hakku'l-cehbeze, hakku'l-kifâye, ücret, küsûr" veya "revâc" adı altında belli bir ücret tahsil etmişlerdir (Ebû'l-Vefâ el-Bûzcânî, s. 279).

Zaman içinde aşırı vergilendirmelerden veya vergi memurlarının keyfî uygulamalarından kaynaklanan zulümden kurtulmak için pek çok köylü topraklarını iktâ sahibi nüfuzlu beylere teslim ederek kiracı konumuna düştü. Meselâ Fırat kenarındaki Şuaybiye halkı, kendilerine yüklenen harâc-ı mukâsemenin oranının düşürülmesi karşılığında topraklarını Hârûnürreşid'in oğlu Ali'ye vererek onun

adına çiftçilik yapmaya başladılar. Haliyle görüşen Ali, öşri statüye kavuşturulmasını sağladığı bu haraç topraklarını daha az bir vergi karşılığında bölge halkına işlettirdi (Belâzürî, s. 364). X-XI. yüzyıllarda Büveyhîler'in hâkimiyeti altındaki Irak'ta da durum böyledi. "Telcie" adı verilen bu uygulama azalmakla birlikte Selçuklular ve İlhanlılar devrinde de devam etmiştir (Lambton, *Continuity*, s. 139-140). Miktarı gittikçe artan ve ek vergilerle katmerleşen haracı ödeyemeyen yerlilerin bir başka kurtuluş yolu köylerini bırakıp kaçmaktı. Toprakların âtil kalıp harap olmasına ve vergi gelirlerinin azalmasına sebebiyet verdiği için kaçan kişiler her dönemde sürekli takip edilmiş ve yakalananlar geri getirilerek malî ve fizikî cezalara çarptırılırken yataklık yapanlara para cezaları uygulanmıştı. Meselâ Emevîler zamanında özellikle el-Cezîre'de Haccâc b. Yûsuf'un, Yukarı Mısır'da da Kurre b. Şerîk'in valiliği sırasında bu tür olaylara çok sık rastlanmıştır. Fakat bu yöntemle haraç gelirlerinde ciddi bir artış sağlanamamıştır. Ayrıca kaçmaları önleyici bir başka yöntem olarak da isteyen çiftçilere "tekâvî" adı altında ödünç tohumluk dağıtılmıştır.

İhşidîler devrinde haraç oranlarının aşırılığı ve sulama sistemlerinin bozulması yüzünden haraç ödemeyi durduran köylüler orduya saldırmaya başlamış ve Fâtîmîler'i Mısır'ı işgale davet etmişlerdi. Ne var ki Fâtîmîler'in hâkimiyetinin ardından Halife Muiz-Lidînillâh'ın askerî, siyasî ve malî konularda tam yetkili kumandanı Cevher es-Sıkkî de haraç miktarını % 100 arttırmıştı.

Abbâsîler döneminde, haraç indirim ve muafiyetlerini veya standart bir verginin tediyesinin doğrudan hazineye yapılması imtiyazını ifade eden "îğâr" uygulaması yürürlüğe konuldu. Bu uygulamaya daha çok vergi idaresinin zor olduğu bölgelerde yahut çeşitli gerekçelerle bazı mükelleflere imtiyaz sağlanması istendiğinde başvurulurdu. Meselâ İran'ın batısındaki Merc ve Kerec bölgeleri bu imtiyaz sebebiyle İğâreyn olarak anılmaktaydı. Ancak sonraki asırlarda, özellikle Irak'ta Büveyhîler'in emrindeki Türk kumandanlarının başlattığı ve Fâtîmîler'in geliştirip yaygınlaştırdığı askerî iktâ sistemiyle birlikte bu uygulama ortadan kalktı. Muhtemelen askerî iktâ ile paralel olarak mukâseme sistemi de yaygınlaştı. Çünkü genelde iktâ sahipleri hububatın doğrudan teslimini hayvanları için daha faydalı buluyorlardı. Teoride köylüler üzerinde hiç-

bir hukukî yaptırım gücü olmayan iktâ sahipleri kendi topraklarının devlet tarafından takdir edilen haracını bir nevi kira gibi tahsil ederler ve eğer muafiyetleri yoksa bunun bir kısmını devlete aktarırlardı. Eyyübîler de askerî iktâ geleneğine uydu. Makrîzî, Selâhaddin-i Eyyübî devrinden (1171-1193) itibaren bütün ekilebilir toprakların askerî iktâyâ dönüştürüldüğünü söylemektedir. Selçuklular askerî iktâ uygulamasını iyice sistemleştirmiş ve siyasî merkezkaç kuvvetini engelleyerek uç bölgeler üzerindeki devlet otoritesini güçlendirmek için iktâların iki üç yıl gibi kısa aralıklarla el değiştirmesi prensibini uygulamaya koymuşlardır. Böylece konumları neredeyse vergi tahsildarlığı durumuna düşürülen iktâ sahiplerinin hem aşırı haraç tahsili yaparak köylüleri sömürmelerinin, hem de merkezî otoriteye baş kaldırmalarının önüne geçilmesine çalışılmıştır. Ayrıca vergi tahsildarları ehliyetli kişiler arasından seçilmiş ve sürekli denetimlerde bulunacak müfettişler görevlendirilmiştir. Fakat bu uygulama İlhanlılar devrinde olumsuz sonuçlar vermeye başlamış ve iktâ sahipleri nasıl olsa yakında terketmek zorunda kalacakları gerekçesiyle sulama sistemlerini ihmal ederek toprakların harabiyetine ve haraç gelirlerinin düşmesine yol açmışlardır.

Salgurlular devrinde kıtlık sebebiyle haracını ödeyemeyen köylüler topraklarını bırakıp kaçmaya başladılar. Zaman zaman bu insanları geri getirme teşebbüsleri çerçevesinde toprakların imarı yoluna gidildi. Fars eyaleti gelirlerinin saltanat ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğini gören Sa'd b. Zengî (1203-1231), Dîvân-ı İnşâ reisi İmâdüddin Mîrâsî tarafından dinin muhafazası yolunda zenginlerden daha fazla vergi toplanmasının tecviz edildiği yönünde teşvik görünce haraç oranlarını arttırdı. "Mîrâsî nizamı" adı verilen bu düzenlemelerden sonra sulak arazilerden ürünün yarısı, toprağının durumu ve sahibinin statüsüne göre suni olarak sulanan arazilerden ise dörtte biriyle onda biri arasında değişen oranlarda haraç tahsil edildi. Vassâf sert bulunduğu bu nizamı eleştirmektedir (*Târîh*, s. 94-95).

Moğollar, istilâ ettikleri İslâm topraklarında ve özellikle Müslümanlığı benimsemeyen önceki dönemlerinde otorite kurup asayışı sağlayınca kadar İslâmî adalet anlayışını hâkim olduğu Selçuklu dönemine kıyasla vergileri anormal derecede arttırmışlardı. İlhanlılar devrinde

haraç oranları eyaletlere göre değişiklik gösteriyordu. Bazılarında ürünün % 25-33'ü civarında olan toprak vergileri Hûzistan ve Irak gibi yerlerde % 60-66'ya kadar çıkabiliyordu. Bu dönemde de keyfî uygulamalardan kaynaklanan kaçmalar sebebiyle toprakların büyük bir kısmı harap olmuştu. Kaçan köylülerin takibi ve yerlerine iadesi için çok sıkı tedbirler alınmış, ancak yine de toprakların sadece onda birinin işlenmesi sağlanabilmişti. İlhanlı Hükümdarı Abaka Han zamanında (1265-1282), bütün Irâk-ı Arab'ın idaresinden sorumlu olan Atâ Melik Cüveynî uzun hizmet süresi zarfında daha önce çöken sulama sistemini geliştirdiği gibi köylülerin vergi yükünü de hafifletti. Gâzân Han da (1295-1304) haraç miktarını azaltarak bazı eyaletlerde mesâha usulünü benimsedi ve köylülere zulmedilmesini yasakladı; ayrıca mükelleflere aynı vergilerin hazine ambarlarına nakil masraflarına ve vergi memurlarının ücretlerine karşılık herhangi bir ek vergi (resm-i harz ve mesâha) yüklenmemesini emretti. Gâzân Han bunlardan başka, neredeyse tamamını askerî iktâlara dönüştürdüğü toprakların tevârüs edilmesine de imkân tanıdı. Neticede bütün bu tedbirler semeresini verdi ve hem üretim hem de vergi gelirleri artmaya başladı. Ancak mesâha usulünün tabiatı gereği zulmü tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmadı ve kaçma tamamen önlenemedi. Bundan dolayı Fars eyaletinde 706 (1306-1307) yılında mesâha usulünden vazgeçildi.

Memlûkler devrinde vergi ödemeye gücü yetmeyen köylülerin kaçması yüzünden Mısır'daki bazı toprakların harap olması üzerine "arzû'l-havz" adı verilen yeni bir arazi statüsü geliştirildi. "Arâzî-i havz" adıyla Osmanlı Devleti'nde de varlığını sürdüren bu uygulamaya göre devlet söz konusu toprakları işleterek haracını alıp masrafları düşükten sonra kalan geliri sahiplerine veriyordu (bk. ARAZÎ). Zaman içinde Mısır ve Suriye'deki iktâların bir kısmı devletin tasarrufundan kaçırılmak için iktâ sahipleri tarafından vakıf arazilere dönüştürüldü. Ancak Memlûkler, haraç mükellefiyeti bulunduğu gerekçesiyle vakıflardan da bu vergiyi tahsil etmek istediler. Bunun üzerine bazı fakihler, eski sahiplerinin savaşlar ve salgın hastalıklara gibi sebeplerle mirasçısız ölmeleri sonucunda Mısır topraklarının hemen hemen tamamının Memlûkler devrine kadarki süreç içinde devlete intikal ederek harâcî statüden çıktığını ve iş-

HARAÇ

letecek güçte olanlara kiralandığını, devletin buralardan topladığı gelirin de haraç değil kira olduğunu açıklayan fetvalar verip Zeynüddin İbn Nüceym'in *et-Tuḥfetü'l-marziyye fi'l-arâzi'l-Mıṣriyye*'si gibi müstakil eserler kaleme aldılar.

Yukarıdaki açıklamalar Mısır, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu gibi merkezî İslâm toprakları için geçerlidir. Kaynaklardaki bilgilerin azlığına rağmen batı İslâm topraklarındaki uygulamaların doğudaki kadar sistemli ve belirgin olmadığı anlaşılmaktadır. Haraç, öşür ve cizye vergileri net bir şekilde birbirinden ayrılmamıştır. Özellikle toprakların statülerindeki belirsizlik tahsil edilecek vergilerde de karışıklığa yol açmıştır. Meselâ kamu malıyesi yazarlarından meşhur Mâlikî hukukçusu Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî, eserinin İfrîkiye, Endülüs ve Sicilya topraklarının statüsünü incelediği müstakil bölümünde en azından fakihlerin nazarındaki bu belirsizliği vurgulamaktadır (*Kitâbü'l-Emvâl*, s. 70-81, 151). Ayrıca onun naklettiği bazı rivayetlerde dahi cizye ile haracın birbirine karıştığı görülmektedir (*a.g.e.*, s. 43-44). Mesâha esasına göre vergi takdiri batı bölgelerinde, özellikle Mağrib'de daha dar kapsamlı ve kesinlikten yoksun bir özellik arz ediyor gibidir. Harâc-ı muvazzaf uygulaması İfrîkiye'de Fâtımîler tarafından yaygınlaştırılmış olmalıdır. Buna karşılık Merâkeş'te Muvaḥhidler devrinde İbn Tümert'in doğu seferinden dönüşünün ardından bütün toprakların tahirine başlanmıştır. İbn Ebû Rendeka et-Turtüşî'ye göre Belensiye (Valenciâ) topraklarında Âmirî Meliki Abdülmelik b. Abdülazîz b. Abdurrahman'a kadar askerî iktâ sistemi uygulanmıştır. Onun döneminde (1060-1065) eski iktâ sistemi kaldırılarak paralı ordu uygulamasına ve haracın tahsildarlar aracılığıyla toplanması usulüne geçilmiş, ancak vergi memurlarının suistimalleri sebebiyle sistem çökmüştür. Daha sonra Murâbitlar'dan Yûsuf b. Tâşfîn'in hâkim olduğu bölgede iktâ sistemi tekrar tesis edilmiştir (*Sirâcû'l-mülâk*, II, 498-499).

İran ve Mâverâünnehir. Haraç tabiri Farsça'da hem toprak vergisi hem de genel olarak vergi (bâc) anlamında kullanılmıştır; haraç mükelleflerine de haraçgüzâr denilmektedir. Ancak Celâyirîler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Kaçarlar gibi İran topraklarına hâkim olan çeşitli hânedanlar zamanında, muhtemelen diğer düzenli vergilerin yanında haracı da ifade etmek için "mâl, emvâl, mâliyât, mâliyât-ı ar-

zî" tabirlerinin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca haraç yanında tarım ürünlerinden "fûrû / fûrûât" ve "sâdirât / sâdiriyyât" gibi değişik isimler altında başka vergiler de tahsil edilmiştir (Lambton, *Landlord*, s. 102-103). Müslümanların hâkimiyetine girmiş diğer bölgelerde olduğu gibi İran'da da devlet gelirlerinin ana kalemini haracın meydana getirdiği ve toprak rejiminin devletin bekâsı için büyük bir önem arzettiği söylenebilir. Fars idarî geleneğini yansıtan siyâsetnâme literatürü yazarlarının hemen hepsi, bu gerçekten hareketle eserlerinde vergi hususunda adaletli davranmanın zorunluğuna dikkat çekmişler ve özellikle normal şartlarda aşırı vergi konulması yahut kıtlık sırasında indirime gidilmemesi gibi durumların toprakların harabiyetini beraberinde getireceğini, bunun da devletin geleceğini tehdit edeceğini vurgulamışlardır. Vergi memurlarının varlıklı ve faziletli kişiler arasından seçilmesi hususu da üzerinde önemle durulan meselelerdendir. Çünkü bu vasıfları taşıyan bir kişinin kesesi dolu ve gözü tok olacağından mükellefleri sömürme ihtimali azdır. Meselâ Gâzân Han'ın veziri Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî bu konu üzerinde duranlardandır (*Mükâtebat-ı Reşîdî*, s. 118). Mâzenderânî de İlhanlılar döneminde vergi tahsilâtındaki belirsizlik ve memurların keyfî davranışlarından kaynaklanan kaçma sebebiyle toprakların harap olduğundan yakınmaktadır (*Risâle-i Felekiyye*, s. 172).

Ögedey, sistemin uygulanmasındaki başıboşluk ve keyfiliği gidermek için ikinci kurultayda (1236) alınan kararlar gereği vergi standardizasyonunu sağlamaya çalışmış ve toprak vergilerini % 10 olarak belirlemiştir. Bununla birlikte bitikçilerden maliye müsteşarı mesabesindeki sâhib-i dîvânlara kadar vergi takdir ve tahsilâtının her seviyesinde rastlanan suistimallerin önü alınamamıştır. Hatta haracın tekrar tekrar tahsil edildiği durumlara işkence edildiği de olmuştur (Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 241). Bazı yörelerde toplanan vergiler hazineye gönderilmemiş, bu durumdan haberdar olmayan hazine ise mal aldığı kişilere söz konusu yerlerin vergisine karşılık havale senetleri (berat) tediye etmiştir. Böylece senet sahipleri vergileri ikinci defa toplamışlardır (Barthold [1931], s. 148). Bazı bölgelerde senetlerin bir kısmının ödenmemesi, bazı bölgelere ise aşırı senet havalesi gelir hesaplarını altüst etmeye başlamıştır.

Gâzân Han, bu düzensizliğin önüne geçmek için büyük divanda görev yapacak ve devlet tarafından her eyalete çıkartılan havale senetlerini tescil edip toplamaları vergi gelirleriyle karşılaştıracak, böylece karşılıksız senet tanzimini önleyecek birer bitikçi atamıştır. Reşîdüddin'e göre bu uygulama kesin başarı sağlamıştır (*Târîḫ-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 254-255; Lambton, *Continuity*, s. 209, 212-213). Gâzân Han'ın malî reformları çerçevesinde her vilâyete ait vergi kanunları tahta, metal ya da taştan levhalara yazılarak uygun yerlere asılmış ve bunlarda açıklanan vergilerden fazlasının tahsilâtına fırsat verilmemeye çalışılmıştır. Ayrıca emirlere karşı gelerek mükelleflere zulmeden memurlar için ağır cezalar konulmuştur. Ancak bu düzenlemeleri getiren irade 22 Şubat 1304 tarihinde, yani Gâzân Han'ın ölümünden az bir süre önce neşredilebilmiştir.

İran'da fakihlerin dörtlü tasnifindeki mîrî (emîrî), vakıf, mevât (ölü) ve mülk arazilerden birincisi genellikle haraçtan muafı (meselâ Selçuklular dönemi için bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 148). Ancak iktâ edilen mîrî arazilerden, vergi muafiyeti tanınmaması halinde genelde oranı düşük tutulan haraç bir nevi kira gibi tahsil edilir. XIV. yüzyılda iktâ kavramı ve kurumunun yerini "suyurgal" almıştı. XV. yüzyılda ise özellikle eyalet iktâsı yerine belli bir hizmet karşılığında verilen geçici toprak veya haraç geliri tahsisi anlamındaki "tiyül" kavramı getirilmişti. Aslında Timur'un suyurgalleri eski eyalet iktâlarına benziyordu. Fakat Timurlular'dan sonra suyurgal ve tiyül sahipleri, tasarrufları altındaki toprakların haracını topladıkları gibi çoğunlukla belli bir kamu hizmetini yürütme karşılığında devlete vergi ödemekten de muaf tutuldu (Minorsky, *BSOAS*, IX/4 [1938], s. 956-958). Bazen tek bir tiyüldâra muhtelif küçük toprakların haracı havale edilirdi. Bunları bizzat toplamayı külfetli ve masraflı bulan tiyüldârların havale senetlerini iskonto yaparak vergi tahsildarlarına devrettikleri de olurdu.

İlhanlılar, Timurlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Kaçarlar'a ait belgelerden anlaşıldığı kadarıyla vakıf araziler genelde haraçla mükellef tutulmazdı (Curzon, II, 470, 489; Lambton, *Landlord*, s. 104). Ölü toprakların ise ihya yoluyla ekonomiye kazandırılması genellikle teşvik edilmiş ve bu çerçevede geçici haraç muafiyetleri yahut indirimleri sağlanmıştı. Sık sık eskileri yıkılıp yenileri kurulan hâne-

danların nüfus kıyımı ve baskıcı vergi politikaları sebebiyle toprakların büyük bir kısmının harap olduğu hatırlandığında bu tedbirin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Meselâ Saffârîler Fars eyaletini ele geçince haracı fazla arttırmışlar ve köylüler de topraklarını bırakıp kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu hususta belki de en büyük felâket Moğol istilâsıyla birlikte yaşanmış ve Belh, Şübûrkân, Tâlekân, Merv, Serahs, Herat, Türkistan, Rey, Hemedan, Kum, İsfahan, Merâğa, Erdebil, Berdea, Gence, Bağdat, Musul, Erbil gibi şehirlerde yaşanan büyük kıyımlar ve toplu göçler sebebiyle topraklar harap olmuştu (Reşîdüddin, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 349-356; Petrushevsky, V, 483-491). Bazan kaçmalar sebebiyle harap olan toprakların üretime kazandırılmak üzere devlet tarafından müsadere edildiği de görülmüştür. Ancak fakihler bu tür uygulamalara karşı çıkmış ve meselâ Salgurlular'dan Atabeg Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî'nin müsadere ettiği bir kısım İran toprağının eski sahiplerine iadesini sağlamışlardı (Vassâf, s. 163). Buna karşılık özellikle Gâzân Han devrinde devletin bütün kurumları ile istikrar bulması üzerine gerçekleştirilen toprak ve vergi reformu çerçevesinde sağlanan haraç indirimleriyle ölü toprakların diriltilmesi teşvik edilmişti. Buna göre işlenmesine başlanan toprak ilk sene vergiden muaf tutulacak, ikinci sene mûtat miktarın üçte biri, üçüncü sene de verimliliğine göre iyi, orta ve kötü durumdaki topraklardan sırasıyla mûtat miktarın dörtte üçü, üçte ikisi ve yarısı haraç olarak alınacaktı; dördüncü seneden itibaren ise mûtat miktarın ödenmesine başlanacaktı (Reşîdüddin, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 303-309, 349-356). Bunun yanında devlet, sulama sisteminin yeniden geliştirilmesi için de ciddi çabalar sarfetmişti. Ayrıca valilere ihtiyaç sahibi mükelleflere dağıtılmak üzere tohumluk hububat, tarım araçları ve çift hayvanları sağlanmış, ihmalkâr davrananların şiddetle cezalandırılacağı da vurgulanmıştı. Bundan başka 3 Receb 700 (14 Mart 1301) tarihli bir kanunnâme ile hassa ve vakıf arazileri otuz yıl boyunca fiilen işlemiş olan kişilerin mülkiyet hakkı bir daha dönülmeyecek şekilde onaylanmış ve aleyhlerinde açılan davalar düşürülmüştü.

Gâzân Han'ın ölümünden sonra Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han devirlerinde sistem tekrar zaafa uğramış, suistimal ve zulüm yeniden baş göstermiş, kaçma

yüzünden topraklar harap olmaya başlamış ve dolayısıyla haraç gelirleri azalmıştı. Vergi gelirlerini korumak için âtil bırakılan topraklardan dahi haraç alınıyordu. Bu sebeple 705 (1305-1306) yılında Fars eyaletinde mesâha usulü kaldırılarak âtil topraklardan haraç tahsil durdurulmuştu. Bu tedbirle birlikte topraklar tekrar işlenmeye başlanmışsa da 718 (1318) yılında Ebû Said Bahadır Han tarafından eski uygulamaya dönülmüş ve sistem yine çökmüştü (Vassâf, s. 446, 507, 631). Bunun üzerine mükelleflerden fazla vergi alınmasını yasaklayan fermanlar çıkarılarak kitâbeler halinde kaza ve köylerde cami, kale gibi toplantı yerlerinde halkın dikkatine sunulması emredilmişti (bunlardan Ankara Kalesi'nin dış kapısındaki bir ferman için bk. Wittek [1931], s. 162-163; Gürcistan'ın Ani şehrindeki bir cami duvarında bulunan kitâbe için bk. Barthold [1931], s. 137-138). Ayrıca vezir Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin köylüye toprak ve tohumluk dağıtarak üretimi arttırmaya çalışmış, fakat sulama sisteminin ihmal edilmesinden dolayı başarılı olamamıştı.

Yine Mâverâünnehir'de hüküm süren Özbek Hükümdarı Şeybânî Han, Semerkant civarında sahipleri tarafından aşırı vergilendirme sebebiyle otuz yılı aşkın bir süre terkedildiği için harap olan bazı arazileri ölü toprak muamelesiyle diriltmek kişilere temlik etmek istemiş, ancak daniştiği fukahanın kaçmalar yüzünden mülkiyet hakkının düşmeyeceği yönündeki itirazlarıyla karşılaşmıştı. Bunun üzerine Fazlullah b. Rûzbihân Huncî tarafından şöyle bir çözüm yolu getirilmişti: Devlet bu metrûk toprakların bulunabilen sahipleriyle uzlaşmak suretiyle geri dönmelerini ve ekim yaparak haraçlarını ödemelerini sağlayacak, sahipleri bulunamayan topraklar, "Ekin, gâsıp bile olsa ekene aittir" kuralı gereğince devlet tarafından işletilecek, ancak sahiplerinin çıkıp gelmesi durumunda tahakkuk eden kira bedeli beytülmâlden ödenecekti (*Mihmânâme-i Buḥârâ*, s. 295-299).

Haraç oranları, fukahanın maslahata uymak ve mahsulün yarısını aşmamak kaydıyla nihai kararı devlet başkanına bırakmasının da etkisiyle zaman, zemin ve ürüne göre genelde onda bir ile dörtte bir arasında değişiyor, haracın öşüre eşitlendiği de oluyordu. Meselâ Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin valiliği döneminde İsfahan, Şüster, Ahvaz gibi birçok eyalette toprak vergisi oranları onda bir olarak belirlenmişti (*Mükâtebât-ı Reşîdî*, s.

33-34, 121). Hurmalık, bağ ve meyveliklerin haracı ise ağaçların yaşına ve meyvenin kalitesine göre değişiyordu (1800 yılına ait bazı miktarlar için bk. Malcolm, II, 475). Haraç takdir usulü olarak merkezi İslâm topraklarında olduğu gibi İran'da da mesâha, mukâseme ve mukâtaa metotları kullanılmış, zaman zaman ilk iki usul arasında birinden diğerine geçişler yapılmıştır. Meselâ Selçuklular, bazı eyaletlerde mukâseme sistemini kaldırarak tekrar mesâha usulüne geçmişlerdir. Suriye'nin güneyinde ise aksini yaparak mukâseme usulünü tatbik etmişler, fakat önceki döneme kıyasla vergi oranlarını arttırmışlardı. Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'a haraç başta olmak üzere vergilerin hafifletilmesini ve köylüye zulmedilmemesini tavsiye etmiş (*Siyâset-nâme: The Book of Government*, s. 132) ve bu politikayı bizzat uygulamaya çalışmıştır.

Mesâha usulünde bazan fizikî şartların farklılığını da hesaba katan değişik vergi tabloları (vadfa, tisk) hazırlanırdı. İbre denilen haraç takdiri, âdeten üç olmak üzere birkaç yıllık ürün ortalaması değerinin matrah alınması suretiyle yapılırdı. Bölge bölge her ürün için takdir edilen haraç miktarları, vergilendirmede keyfiligi önleyerek halkın zulümden korkmaksızın imar, ıslah ve ziraat faaliyetleriyle meşgul olmasını sağlamak amacıyla "kânûn-ı memleket" adı verilen defterlere kaydedilirdi. Aynı vergi nakde çevrilmek istendiğinde ise ortalama piyasa fiyatı esas alınmaktaydı. İlk birkaç asırdan sonra ibre tabirinin yerine "harz" terimi kullanılmaya başlandı. Harz, ibreden farklı olarak vergi memurunun o yılın ürününü tahmin kabiliyetine dayanıyordu. İlhanlılar devrinden itibaren eyaletlerin haraç potansiyelinin merkezden takdir edilmesi ve tahsilâtın valie bırakılması uygulaması yaygınlaştıkça keyfilik de arttı. Mâzenderânî, altı ayda veya yılda bir yenileri tayin edilen vali veya iktâdârların keselerini doldurmak için aşırı vergi toplamak suretiyle halka zulmettiklerinden yakınmaktadır (*Risâle-i Felekiyye*, s. 31).

Muhtemelen merkezden uzak bölgelerde daha çok uygulanan mukâtaa sistemi, özellikle X. yüzyıldan itibaren iktâlardaki artışla birlikte iyice yaygınlaştı. İlhanlı idaresinin ilk yıllarında da birçok uç vilâyetin haracı mukâtaa usulüyle mahallî beylere verilmişti (meselâ bk. Kerîmüddin Aksarâyî, s. 151-152, 161, 162, 164). Gâzân Han, bu usulü ıslah ederek 698'de (1299) Fars eyaletini on altı bölü-

HARAC

ğey ayırmış, mukâtaaları üç yıl ile sınırlanmış ve mukâtaacıların başlangıçta teminat senedi sunup her dönemin sonunda da hesaplarını sıfırlaması şartını getirmişti. Bu tedbirler sayesinde mükelleflerden peşin vergi tahsilinin önüne geçilmişti (Reşîdüddin, *Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 184). Mukâtaacı, topladığı vergiden yaptığı bütün masrafları ve ödemediği havale senetlerini düştüktan sonra artakalanı devlete veriyordu; hesapları da gerektiğinde kontrolden geçiriliyordu (Vassâf, s. 438). Diğerlerinde olduğu gibi mukâtaa usulünde de takdir edilen haraç miktarı birkaç yıl yürürlükte kaldığı için sık sık geçerliliğini yitirirdi. Çünkü bazan verimli topraklar çoraklaşır veya tamamen kullanılamaz hale gelirken bazan da verimsiz araziler ıslah, ölü topraklar ise ihya edilirdi. Bu arada ekimi yapılan ürünün cinsindeki değişiklik de dikkate alınmazdı.

İlhanlılar döneminde bu takdir usullerinin hepsi kullanılmışsa da Gâzân Han, 703 (1304) yılında bazı eyaletlerde valilerin keyfî uygulamalarına imkân veren harz ve mukâseme metotlarını ilga etmiştir. Onun reformları çerçevesinde, başıbozukluğa sebebiyet veren iltizam usulü de kaldırılmış, ayrıca arazi tahriri ve vergi tahsilinde keyfiliğin ve ihtilâfların önüne geçmek için ölçü standardizasyonuna gidilerek bütün ülkede Tebriz ölçülerinin kullanılması emredilmiştir (Reşîdüddin, *Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 282-291). Bu arada her vergi bölgesine tahrir-takdir memurları (messâh-harrâz) ve bitikçilerden müteşekkil heyetler (divân-ı kânûn) gönderilerek hassa, vakıf, mülk ve incü toprakların tahrir işlemleri yaptırılmış ve kânûn ve yasamışî denilen kayıtlar defâtîr-i kânûn adındaki defterlere geçirilmiştir; tahrir sırasında haksızlık ya da yolsuzluk yapıldığı yönünde şikâyetler gelmesi durumunda ise işlemler yenilenmiştir. Bütün bu defterlerin bir nüshası Tebriz'de kurulan ve kütüphane adı verilen devlet kadastro dairesinde, bir nüshası da büyük divanda muhafaza ediliyordu. Ayrıca her vilâyet için kendi topraklarına ait defterlerin birer süreti çıkarılarak ilgili mülâzımların zimmetine verilmiş, böylece tahrifatın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Neticede mükellefler haracın takdiri, kesinleştirilip kayıtlara geçirilmesi, peşin tahsil edilmesi, aynı verginin nakde çevrilmesi işlemlerinde her türlü ek ödemeden, memurların zulmünden ve harcırahlarının karşılanmasından kurtulmuşlardır. Daha önce vilâyetlere

vergi teftişleri için gönderilen adliye memurlarının yerine başmüfettiş sıfatı ve "mülâzım-ı divân-ı büzürg" unvanıyla daimi görev yapacak uluğ bitikçiler tayin edilmiştir; Şerefeddin Muhlisülmülk Simnânî bunlardan biridir. Ancak Vassâf'a göre reformların etkisinin çok az hissedildiği Şiraz gibi uç vilâyetlerde görülen suistimaller sürmüştür (*Târih*, s. 350, 386, 436-438). Ayrıca her vilâyette yine Divân-ı Büzürg'e bağlı vergi takdir ve tahsil memurları (muhasıl) bulunuyordu. Bunlardan başka her köyde toprakların imarını sağlamak, köylünün hukukunu korumak ve vergileri toplayarak muhasıllara teslim etmekle görevli köy ağaları (reis) vardı. Bunların yıllık maaşları köylü tarafından ödenirdi.

Değişik usullerle takdir edilse dahi haraç kısmen nakden, daha çok da aynen ödenirdi (Petrushevsky, V, 513). Toprağın verimliliğini hesaba katan mesâha ve ürün paylaşımı esasına dayalı mukâseme usulünde haraç tahsili, güneş yılına göre 21 Mart'ı ve 22 Eylül'ü takip eden ilk yirmi gün içinde iki taksit halinde yapılırdı. Gâzân Han, Celâlî takvimi yerine 3 Receb 701 (4 Mart 1302) tarihinde yeni bir şemsî malî yıl uygulaması başlattı. İlhanlılar'ın son günlerine kadar yürürlükte kalan bu uygulamaya "Gâzân (Han) takvimi" denilmektedir (Vassâf, s. 404). Mukâtaa akidleri âdeten kamerî yıla göre olurdu. Mesâha usulünde genel temayül tahsilâtın nakden yapılmasıydı. Mukâseme usulünde ise dayanıklı ürünlerin haracı aynı, çabuk bozulan sebze ve meyvelerinki nakdî alınıyordu. Mukâtaa usulünde de üretimin mahallî tüketimi karşılamadığı bölgelerde ve nakliyatın güç veya masraflı olduğu uzak yerlerde haraç takdiri aynı olsa dahi tahsilât nakden yapılırdı. XIX. yüzyılın başlarında haracın aynen ve nakden eşit oranlarda tahsil edilmesi genel kural olmakla birlikte uygulamada oranlar değişmekteydi. Özellikle elinde nakit bulunduramayan fakir köylülerden neredeyse tamamen aynı, zenginlerden ise nakdî tahsilât yapılırdı (Malcolm, II, 474). Aynı tahsilât hem fakir köylünün hem de bazı durumlarda devletin çıkarına idi. Köylü, haracını ödemek için gerekli parayı elde etmeye üzere ürününü hasat mevsimindeki düşük fiyatlardan satmak zorunda kalmadığı gibi devlet de olağan üstü durumlarda ordu veya halkın ihtiyaçlarını giderebilmek amacıyla stok yapabiliyordu. Ayrıca bazan memurların maaşlarının aynı olarak ödendiği de olurdu.

Aynı haracın nakde tahvili işlemine "tes'ir" denirdi. Bu da teorik olarak her mahsül için tesbit edilen ortalama bir fiyat üzerinden yapılırdı. Fakat uygulamada vergi memurları tarafından hem mükelleflerin hem de devletin aleyhine tecessül eden keyfî fiyatlandırmalara rastlamak mümkündü (Reşîdüddin, *Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 267). Gâzân Han'ın yakaladığı keyfî uygulamalar zaman zaman devlete memurları karşı karşıya getirmiştir. Nakdî haracın tahsilinde veya aynı olanın nakde çevrilmesinde altın sikke yahut standart bir gümüş sikke esas alınırdı. Çünkü ödemeler piyasalarda tedavül eden ve değerleri sürekli dalgalanan çeşitli sikkelerle yapılıbiliyordu. Çevirme veya tahsilât esnasında sikkeler arasındaki kurların keyfî biçimde belirlenmesi sebebiyle mükelleflerin zarara uğratılmaması için devlet tarafından resmî kurları içeren tablolar yayımlanıyor, fakat suistimallerin önü tamamen alınmıyordu. Bu yüzden devletle valiler ve vergi memurları arasında mal varlıklarının kısmen, hatta tamamen müsaderesine varan meseleler çıkabiliyordu. Bununla birlikte bazı dönemlerde devlet dahi vergi gelirlerini arttırabilmek için zaman zaman kur farklarını kendi lehine kullanabilmiştir. Eğer haraç nakdî yahut nakde çevrilmiş ise âdeten iki veya daha çok taksitte, aynı ise genellikle bir defada ve hasat zamanı harman yerinde ödenir, ancak tahsilâtın hasattan önce yapıldığı da görüldü. Bu uygulama, Nizâmülmülk tarafından âdil olmadığı ve haraçtan kaçmalara yol açacağı için eleştirilmiştir (*Siyâsetnâme: The Book of Government*, s. 23). Çünkü vergi memurlarının çeşitli zulümlerine karşılık mükellefler de vergi vermemek için türlü yollara başvuruyorlardı.

Gazneliler devrinde "bündâr" adı verilen haraç âmilî emrindeki vergi memurlarıyla birlikte bölgesinin tahsilâtını yapardı. Bazan haraç, İran takviminin ilk günleri olan ve hasat mevsimini ifade eden Nevrûz'da bir defada toplanırdı. Horasan gibi bazı eyaletlerde ise tahsilât iki taksit halinde olurdu. Her bölgenin haraç divanında toplanan vergiler, ordu ve memurların masraflarına ayrılmak üzere Gazne'deki merkezî beytül mâle nakledilirdi. Gazne'den uzak olan Horasan, Rey ve Cibâl gibi İran vilâyetlerinin haracı Nişâbur ve Rey'deki mahallî divanlar tarafından yönetilirdi. Gazneli Mahmud'un kumandanı Ebû'l-Fazl Sûrî ile Mes'ûd'un veziri Fazl b. Ahmed el-İsferâyî'nin so-

rumluluğundaki Horasan'da olduğu üzere bazı eyaletlerde vergi memurları haracın tahsilinde aşırıya gitmekteydiler. Bazan da Hintliler ile yapılan savaşlardan büyük zarar gören Sind sınırındaki Leme-gânlılar'ın iki yıllık vergilerinin affedilmesindeki gibi geçici haraç muafiyetleri sağlandığı olurdu.

Fakihlerin görüşleri doğrultusunda sel, toprak kayması, kuraklık, çekirge ve hasere istilâsı, ağır kayıplarla sonuçlanan salgın hastalıklar ve çok sert geçen kış mevsimi gibi sebeplerle veya zafer ve sultan düğünü gibi mutlu olayları kutlamak için vergi indirimi yahut affi sağlanırdı. Âfet durumlarında "Ürün yoksa haraç da yok" kuralı işlerdi. Yıllık vergi indirimlerine "tahfif-i yek-sâlî", süresiz olanlarına ise "tahfif-i ebedî" adı verilirdi. Bazan da "muaf" ve "müsellemî" adı altında vergi muafiyetleri getirilirdi. Mahsulün eşkiya tarafından yağmalanması gibi durumlarda Dîvân-ı Büzürg'e başvuran mükelleflerin vergileri de affedilirdi. Bu başvuruya maliye dilinde "zalâme" adı verilirdi. Meselâ 705 (1305-1306) yılında vergi memurlarının zulmüyle de katmerleşen bir kuraklık yüzünden haraç tahsil edilmemişti. Şah Abbas da 1007'de (1598) Horasan'a düzenlediği başarılı bir seferin ardından İsfahan'ın vergilerini bir yıllığına affetmiş, 1025 (1616) yılında ise bütün eyaletlerdeki Şîler'den harâc-ı dîvânînin ramazan taksidini toplatmamıştı (İskender Bey Münşî, I, 587; II, 895; ayrıca diğer örnekler için bk. Lambton, *Continuity*, s. 197).

Haraç takdir ve tahsilâtı genellikle divanlarda görevli tahrir-tahmin memurları ile tahsildarlar tarafından yapılırdı. Bunların harcırah ve ücretleri için "asl-ı mâl" ya da "el-harâc-ı'l-aslî" adı verilen esas toprak vergisinden başka oranı zamana ve yere göre değişiklik arzeden ek vergiler (rûsum, avânız, zevâid vb.) alınırdı. Bu tür vergilere Kaçarlar döneminde genel olarak "tefâvüt-i amel" adı verilirdi. Ayrıca "daruga" denilen idarî, askerî ve malî yetkilerle donatılmış yüksek dereceli memurlar da kendi bölgelerinin tahsilâtını gerçekleştirirler ve topladıkları haraçtan pay alırlardı. İlhanlılar devrine kadar merkezde vergi gelirlerinin idaresi, müstevfî denilen başkanın sorumluluğundaki Dîvân-ı İstifâ adlı daire bünyesinde yapılırdı. Ekilebilir arazi kayıtları ve vergi matrahları defter-i mâle kaydedilir, taşra divanlarında tutulan bu evrakın birer nüshası Dîvân-ı İstifâ'da saklanırdı. İlhanlılar'da ise bu kavramların be-

nimsendiği Gâzân Han devrine kadar müstevfî yerine "defterdâr-ı memâlik", Dîvân-ı İstifâ yerine de "defterhâne" adları kullanılıyordu. İktâlarla ilgili kayıtlar ise Dîvân-ü'l-ceyş'te (Dîvân-ü arz-ü'l-ceyş, Dîvân-ü'l-arz) muhafaza edilirdi.

Büveyhiler ve Selçuklular'da olduğu gibi İlhanlılar devrinde de saltanatın başlarında tutulan tahrir kayıtlarının daha sonraki yıllarda güncelleştirilmesi işlemi genellikle ihmal edilmişti; hatta isyan, istilâ veya âfetler sebebiyle taşra divanlarında mevcut kayıtların dahi tahrip olduğu durumlara rastlanmaktaydı (meselâ bk. Kerîmüddin Akсарâyî, s. 281). Bu defterlerin tamamı ancak Gâzân Han ve Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın vergi reformları çerçevesinde güncelleştirilmiş, herhangi bir şekilde kayıt dışı kalmış topraklar da kayıt altına alınmıştır. Uzun Hasan, her eyaletteki uygulamayı kanunlaştırarak keyfî vergilendirmeyi önlemeyi ve böylece hem köylülere hem de devlet gelirlerini korumayı düşünmüş, aynı zamanda haraç oranlarında genel bir indirimle gitmişti (bu kanunlarda çeşitli eyaletlere konan çift rûsumu için bk. Barkan, *TV*, I/2, s. 91-106; I/3, s. 184-197). 874-883 (1470-1478) yılları arasında onun hazırladığı ve "Hasan Padişah kanunları" adıyla da bilinen toprak ve vergi reformu uzun müddet Safevîler (*Tadhkirat al-Mulûk*, s. 96) ve bir süre de Osmanlılar (Barkan, a.y.) tarafından kullanılmıştır. Uzun Hasan'ın oğlu Yâkub Bey, tahta geçtikten sonra 1489 yılında Irak ve Fars eyaletleri haracını şer'î kaidelere göre yeniden düzenlemek için girişimlerde bulunmuşsa da bu teşebbüs ölümüyle birlikte (1490) yarım kalmıştır (Fazlullah b. Rûzbihân el-Huncî, *Târih-i 'Alem'ârâ-yı Emînî*, s. 358-369).

Haracın sarf kalemleri de umumiyetle fukahanın belirlediği kurallar çerçevesinde şekillenmişti; bunlar arasında ordunun, vergi tahsildarlarının, ilim adamlarının, yoksulların ihtiyaçları ile vakıf hayratı gibi genelde kamu yararına yönelik masraflar vardı. Kamu vicdanı, haraç gelirlerinin diğer maksatlar için harcanmasını ya da kamunun zararına olarak hazinelerde saklanmasını uygun görmemişti.

Hindistan. Hint idarî literatüründe haraç teriminden ziyade "mal" kelimesi kullanılmaktadır. Diğer İslâm topraklarında yürürlükte olan harâc-ı mukâseme ve harâc-ı muvazzaf usulleri Hindistan'da da geçerliydi. Topraklar ise hâlisâ (doğrudan hükümdarın tasarrufunda bulunan) ve iktâ (câgîr) olmak üzere iki ana kate-

goriye ayrılmıştı. Kutbüddin Aybeg tarafından kurulan Delhi Sultanlığı'nda toprak vergisi haraç adı altında toplanıyordu. Aybeg tahta çıktığında haraç ve öşür oranlarının her ikisi de beşte birdi. Şeriat uymadığı gerekçesiyle bu uygulama değiştirilerek haraç oranı aynen korunurken öşür oranları toprakların sullanma durumuna göre onda bir ve yirmide bir olarak yeniden düzenlendi. Hâlisâ toprakların haracı Dîvân-ı Vezâret tarafından toplanır, iktâları ise iktâ sahiplerince bir muhasebe kaydıyla birlikte hazineye gönderilirdi. Delhi'de Halaciler hânedanının kurucusu II. Fîrûz Şah Halacî döneminde harâc-ı mukâseme oranları ürünün onda birine eşitti. Alâeddin Halacî bu oranı % 50'ye çıkarmışsa da tam anlamıyla uygulamaya geçirememiş ve yeni haraç rejimi kısa süre içinde akamete uğramıştı. Delhi Tuğluklu hânedanının kurucusu Gıyâseddin Tuğluk, birçok karışıklığa sebebiyet veren toprak vergilerini âdil bir şekilde düzenlemeye çalıştı. Orta Asya'da Türkler'le Moğollar arasında kullanılan ve Delhi Sultanlığı'ndan itibaren Hindistan'da da benimsenen câgîr uygulamasını çıkardığı yeni kanunlarla daha sistemli bir hale getirdi. III. Fîrûz Şah Tuğluk devrinde ise vergi usulü şeriatı göre yeniden düzenlenerek gayri meşrû birçok vergi kaldırıldı. Bir yandan verimliliğin artırılması için kuyu ve sulama kanalları açılırken öte yandan köylülere karşı müsamaha gösterildi. Böylece kısa zamanda ziraî üretim arttı ve halkın refah seviyesi yükseldi. Memurların halka iyi davranmasını emreden Fîrûz Şah Tuğluk câgîrleri de âdil bir şekilde düzenlemeye çalıştı. Sûrîler'den Delhi'de ve Agra'da hüküm süren Şîrşah Sûr vergi sistemini belli bir ölçüde merkezileştirmeyi başardı. Başarısının belki de en önemli sebebi, kendisinin Lûdîler zamanında vergi memuru olarak hizmet vermesi ve bu süre zarfında tecrübe kazanması idi. Kısa süren saltanatı döneminde tarım alanlarını tahrir ettirerek ekilen ürünlerin bölge bölge kayıtlarını tutturdu ve her mevsimde rekolte tahminleri yaptırıp alınan mahsulün belli bir oranını oluşturan aynı toprak vergilerinin nakdî karşılıklarını piyasa değerleri üzerinden hesaplatı. Tutulan kayıtlar belli dönemlerle güncelleştirilirdi. Ayrıca ziraî üretimi teşvik için ölü toprakları diriltirenler yahut sulama sistemini geliştirenlere belli bir süre için vergi muafiyeti veya indirimi sağladı. Ancak aynı toprak vergilerinin nakde çevrilmesi için standart tablolar hazırlanırken

bölgeler arası farklılıkların hesaba katılmaması direnişe ve kargaşaya yol açtı.

Toprak sistemi ve vergisiyle ilgili olarak Delhi sultanlarının başlattığı değişim Bâbürlüler'den Ekber Şah devrinde de sürdürüldü. Her ne kadar belli bir bölgede hangi usulün uygulandığını tesbit etmek mümkün değilse de Ekber Şah'ın Sind bölgesinde eski Hint vergi sistemini yürürlükten kaldırmadığı anlaşılmaktadır. Devletin merkezî bölgelerinde 1560'ların başlarında Şirşah'tan örnek olarak geliştirdiği kendi sistemini uygulamaya koyan Ekber, ilk önce merkezî İslâm topraklarında kullanılan zirâ ve cerib (3600 zirâ²) yerine gez-i ilâhî ve bîgayı (3600 gez²) ihdas etmek suretiyle muvazzaf vergilerde esas olan birim alan ölçüsünü oluşturdu. Ekber Şah ülkeyi sûbe adı verilen eyaletlere, sûbeleri serkârlara, onları da pergenelere ayırmıştı. Sûbeler sûbedârların, serkârlar da fevcdâr adı verilen kumandanların idaresi altındaydı. Sûbelerdeki geniş alanlar ölçüm dışı kaldığından buralarda harâc-ı mukâseme sistemi uygulanıyordu. Amelgüzâr (emin, âmil) adlı tahsilciler sûbelerden topladıkları vergileri her birinin divanına tediye ederlerdi. Fevcdârlardan bazıları, diğer askerî ve idarî sorumlulukları yanında amelgüzâr olarak da görevlendirilir ve bölgelerindeki zemindârlar ve racaların vergilerini düzenli şekilde ödemelerinden sorumlu tutulurlardı. Özellikle Dekken'de genellikle Brahmanlar olmak üzere Hindistan'ın yüksek kastlarına mensup kişiler arasından seçilen ve "kânûngû" adı verilen vergi memurları merkezî İslâm topraklarındaki kânûnlara benzer kayıtlar tutar, karşılığında da sorumlulukları altındaki bölgelerin vergi gelirlerinin % 3'ünü alırlardı (Richards, V, 82). Bazan da divan kâtibi, amelgüzâr, kânûngû gibi memurların yerine "mahayan" denilen müslüman sermaye sahipleri veya Hindû bankerler görev yaparlardı. Ekber'in meşhur Hindû divan başkanı Todar Mal, yeni ölçü sisteminin de yardımıyla kânûngûlardan daha mükemmel arazi tahriri ve ürün tesbiti istatistikleri elde edebilmek amacıyla çaba harcadı. Aynı olarak belirlenen haracı nakde çevirebilmek için de her ürünün piyasadaki en düşük ve en yüksek fiyatlarından hareketle ortalama değerini hesaplatıyordu. Bütün bu düzenlemelere rağmen zemindârlardan toprak vergilerinin takdirinde aşırı gidildiğine dair itirazlar yükselince, Ekber Şah tarafından Todar Mal'in 1580'lerde başlattığı yeni reformlar çerçevesinde Kuzey Hindis-

tan'daki bütün câgîrler divan memurlarının uhdesine verilerek malî denetimin kolaylaştırılması yoluna gidildi.

Bâbürlüler dönemindeki câgîr usulü bazı farklılıklarına rağmen iktâ veya timar sisteminin bir benzeriydi. Başta mansabdâr ve serkâr olmak üzere çeşitli idarecilerle maaşlarına karşılık câgîr topraklar tahsis edilir ve bu kişiler câgîrdâr adıyla anılırdı; birden fazla kişiye verilen tek bir câgîre "şirket câgîr" denirdi. Câgîrdârlar, tasarrufları altındaki topraklardan kaldırılan ürünün yarısını köylülere terkedip diğer yarısından kendi paylarını düşükten sonra geriye kalanın nakdî karşılığını vergi olarak divana ödemekle ve ayrıca sipahi ve fillerden müteşekkîl bir kuvvet hazırlamak ve bu birliğin levazımını sağlamakla mükelleftiler. Devlet tarafından müsadere edilerek başkasına aktarılan yahut bir câgîrdâr öldüğünde mirasçılarının tasarrufuna izin verilen câgîr "paybâkı" adını alırdı (câgîr çeşitleri için bk. Nayeem, s. 159-194). Hâlisa topraklardan bazı memurlara in'âm olarak tahsis edilenlere "in'âm câgîr" deniliyordu ve bunlar her türlü vergiden muafı. Hâlisa toprakların bir kısmı veya haraç gelirleri, bazı ilim ve tasavvuf erbabi ile devlete hizmeti geçmiş kişilerin dul ve yetimlerine arpalık olarak verilirdi. Eğer arpalık doğrudan topraksa "milik" veya "meded-i maâş", nakit cinsinden geliri ise "vazife" adını alırdı.

Kuzey Hindistan'ın Bihâr'dan Lahor ve Mültan'a kadarki en verimli bölgelerinde uygulamaya konulan yeni haraç takdir işlemine "zabt" adı verilmişti. Todar Mal, toprakları iklim ve özelliklerine göre sınıflara ayırarak her bölgeye "karûrî" denilen vergi memurları tayin etti. Bunların sorumluluğu altındaki tahrir memurları tarafından beş yıl içinde bütün toprakların ölçümü yapılarak mükelleflerin kayıtları çıkarıldı; tahrir ekibiyle birlikte çalışan diğer görevliler de bölgelere göre ekilen ürünlerin cinsini zabta geçirdiler. Ayrıca devletin yıllık toplam haraç gelirlerini tesbit maksadıyla her türlü ürün için son on yılın ortalama rekoltesi ve birim fiyatları hesaplandı. Böylece her karûrî, elindeki bu verilerin oluşturduğu tablolardan hareketle yeni mevsimin haraç miktarını takdir edebiliyordu. Bitikçi de denilen kâtipler tarafından tutulan bu kayıtlar divanlarda muhafaza edilir, eski veriler yenilerinin ışığında güncelleştirilirdi. Bu usule göre alınan haracın oranı pirinç, darı ve buğday gibi hububatta ürünün üçte biri, çivit ve şeker kamışı tü-

ründen değerli bitkilerde ise beşte bir veya daha azı idi. Bu orana göre her köylünün işlediği toprağın alanı bîga cinsinden hesaplanarak ekimini yaptığı ürünün tahmini hâsilası üzerinden ödeyeceği haracın nakit karşılığı bulunurdu. Meselâ Agra bölgesi için tesbit edilen bîga başına haraç miktarının nakdî karşılığı buğdayda 67, arpada 49, çivitte 156,5 ve şeker kamışında 239 dâm (bakır sikke) idi. Ancak genelde elinde hazır parası bulunmayan köylüler nakde tahvil edilen haracı ödeyebilmek için ürünlerini hemen satmak zorunda kalıyorlardı. Buna karşılık vergilerin dört taksitte tahsil edilmesi bir kolaylık sağlıyordu. Bazı bölgelerde haraç takdiri, ekimi yapılan toprakların yılda iki defa tekrarlanan ölçümlerine göre yapılırdı. Ekim mevsimi geldiğinde elinde tohumluk bulunmayan köylülere vergi döneminde tahsil edilmek üzere devlet tarafından avans verilirdi. Ebû'l-Fazl el-Allâmî bunu amelgüzârın sorumlulukları arasında saymaktadır (*The Ā-in-i Akbarî*, II, 46). Eskiden uygulanan mukâseme sisteminde haraç mükellefi riski (veya varsa ürün fazlasını) devletle paylaşırken yeni sistemde sadece ürün alınmaması durumlarında sağlanması muhtemel vergi indirimlerinden faydalanabiliyordu. Tarım alanlarının otlak olarak kullanılması halinde vergi hayvan başına takdir edilen miktarlar üzerinden hesaplanıyordu.

Bazı bölgelerde sabit toprak vergilerinin tediyesi, Bâbürlüler'in zemindâr dedikleri çoğunluğunu yerli halktan kişilerin oluşturduğu idarecilerin sorumluluğundaydı. Zemindârlık beratı eyalet divanı tarafından verilirdi. Bunlar toplama-yı taahhüt ettikleri haracın % 10'unu kendilerine ayırır, kalanını devlete aktarırlardı. Zemindârlık hakları ölümle birlikte mirasçılara intikal ettiği gibi satış ve kira sözleşmelerine de konu olabiliyordu. Zemindârların idaresi altındaki köylülerin vergi yükünün câgîrdârların emrindekilerden daha hafif olduğu ileri sürülmektedir (Moreland, s. 135).

Cihangir ve Şah Cihan'ın idaresinde de toprakların ve köylülerin durumu Ekber Şah devrindekinden farklı değildi. Harâc-ı muvazzaf ödemekle mükellef olanların arazileri üzerindeki mülkiyet hakları bu dönemde de tartışılmazdı; ancak ekim yapmayanlar çeşitli cezalarla çarptırılırdı (meselâ Şah Cihan devrindeki bir örnek için bk. *a.g.e.*, s. 97). Zaman zaman hâlisa toprakların işletilmesinden sorumlu memur ve câgîrdârların Hint

çiftçisinin elindeki arazileri gaspettiklerine dair haberlerin yaygınlaşması üzerine Cihangir tarafından yayımlanan bir fermanla bu tür muameleler yasaklanmıştı. Söz konusu toprak rejimi, vergi sistemini İslâm hukuku çerçevesinde şekillendirmeye çalışan Evrengzîb döneminde de sürdü. Özellikle bu dönemde yerli Hint hayatının gerçeklerine yabancı olan klasik İslâm kamu maliyesi kavram ve kurumlarının yerleştirilmesine gayret edildi. Evrengzîb zamanındaki haraç uygulaması için *el-Fetâva'l-Hindiyye*'nin ilgili bölümü (II, 237 vd.) önemli ipuçları verebilir. Çünkü bir heyet tarafından bizzat hükümdarın emriyle hazırlanan bu eser İslâm hukukunun kodifikasyonunu hedeflemiş ve devletin resmî makamlarınca uygulamaya konulmuştur.

Evrengzîb'in ölümünden (1707) sonraki siyasî kargaşa ortamında çeşitli bölgelerin sûbedârlıklarını ele geçiren silâhlı güçlerin keyfî idaresi sebebiyle vergi sistemi çöküntüye uğradı. Bazı bölgelerde daha önce haraç olarak ürünün üçte birini veren köylüler, bu gelişmeleri takip eden dönemde vergilerini ödedikten sonra gelirlerinin kalanıyla ancak ailelerinin geçimini sağlayabilir duruma düştüler. Yalnız Dekken'deki gelişmeler farklı oldu. 1652 yılında Dekken sûbedârlığına tayin edilen Evrengzîb, Kuzey Hindistan'da uygulanan toprak vergisi sistemini Berâr-Bâlâkûṭ (Balaghat) divan başkanı Mürşid Kulî Han vasıtasıyla bu bölgede yerleştirmeye çalışmıştı. Hükümdarlığı döneminde ise bu sistem Haydarâbâd divan başkanı Muhammed Şâfi tarafından geliştirilip yaygınlaştırıldı. Ekilebilir alanların tahrir işlemleri yapıldıktan sonra takdir edilen vergi oranları (destûr) yağmur suyu ile sulanan topraklarda ürünün yarısı, kuyu suyu ile sulanan yerlerde üçte biri ve üzüm, şeker kamışı, anason gibi değerli ürünlerin dokuzda biriyle dörtte biri arasında değişen kısmı idi. Aynı hesaplanan vergiler Kuzey Hindistan'da yapıldığı şekilde nakde çevrilmekteydi. Bu vergilendirme teşhis ve tahsil adı verilen iki safhadan oluşmaktaydı. Tahrir kayıtlarına "devl-i teşhis-i emlâk" deniyordu. Çeşitli pergene ve mahaller taalluka adı verilen üst birimler halinde birleştirilmiş ve her birine müstakil birer âmil tayin edilmişti. Eğer âmil aynı zamanda idarî ya da askerî sorumluluğu olan câgîrdâr, serkâr veya fevcdâr gibi bir görevli ise toplamakla mükellef olduğu vergilerden devletin payını eksiksiz tediye edeceğine dair bir taahhüt vermek zorundaydı. Tah-

sildarın payı ve sipahilerin masrafları da dahil olmak üzere her bölge için takdir edilen toprak vergisi toplamına "cem'-i kâmil" adı verilmekteydi. 1724'te Haydarâbâd Nizamlığı'nı (Âsafcâhîler) kuran Nizâmülmülk Âsafcâh tarafından da benimsenen bu sistemle ilgili belgelerde daha çok Farsça tabirlerin kullanıldığı ve klasik haraç kapsamına girmeyen pek çok vergi türünün yer aldığı görülmektedir (bir listesi için bk. Nayeem, s. 135-136). Bu dönemde, Evrengzîb'in takdir ettiği cem'-i kâmiller esas alınarak "cem' bendî" denilen toplamlar oluşturulmakta ve bunlar "tomar cem' bendî" (devl cem' bendî) adlı defterlere kaydedilmekteydi (bu tablolar için bk. a.g.e., s. 101 vd.). Bu vesikalarda haraç yerine mal tabiri kullanılmıştır. Mal ile birlikte takdir ve tahsil masrafları için "cihât" adı verilen vergiler de toplanıyor ve bu ikisine birden "mâl ü cihât" deniliyordu. Hindistan'daki bu vergi sistemi 1793 yılında İngilizler'in yeni düzenlemeler getirmesine kadar kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

el-Muvaṭṭa', "Zekât", 10, 11, 28; Buhârî, "Büyü", 39, 95, "Hars", 10, 14, "Ḥums", 13, "İcâre", 18, 19, "Menâkıbü'l-enşâr", 26; Müslim, "Zekât", 1, 17-19, "Müsâkat", 62; İbn Mâce, "Zekât", 22, "İcâret", 40, "Ruhûn", 11; Ebû Dâvûd, "Zekât", 14, "Büyü", 30, 38, 71, "Ḥarâc", 38; Tirmizî, "Zekât", 17, "Büyü", 15, 48, 53, "Aḥkâm", 42; Nesâî, "Şiyâm", 67, "Zekât", 1, 26, "Büyü", 15, "Eymân", 45, "Zinet", 51; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, Kahire 1396, tür.yer.; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Şerhu Kitâbi's-Siyeril'el-kebir* (nşr. Abdülaziz Ahmed), Kahire 1972, V, 2137-2138, 2179-2182, 2193-2194; Yahyâ b. Âdem, *el-Ḥarâc*, tür.yer.; Şâfiî, *el-Um*, IV, 138-141, 153-154, 157, 181-182, 201, 220, 280, 283; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl* (nşr. Muhammed Amâre), Beyrut 1409/1989, tür.yer.; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, IV, 337-338, 404-405; VI, 435-436, 463-464; Sahnûn, *el-Müdevvene*, I, 283-284, 285, 301, 345; İbn Zencûye, *el-Emvâl* (nşr. Ş. Zîb Feyyâd), Riyad 1406/1986, I-III, tür.yer.; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 84, 86, 88, 152-153, 155, 158-161, 179; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 196-197, 223, 226, 265-271, 298, 321, 329, 333, 341, 361, 364, 370, 380, 395, 396, 415, 433-435, 450-451; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 234; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, V, 522-523; VII, 28, 173; Kudâme b. Ca'fer, *el-Ḥarâc* (Zebîdî), s. 163-168, 171-184, 186-188, 207-211, 220-223, 226, 278, 288, 290, 297-300; İbn Bâbevehy el-Kummî, *Men lâ yahduruhü'l-fakih* (nşr. Ali el-Âhûndî), Necef 1377/1970, II, 26, 29; Hârizmî, *Meftûhu'l-ülûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989, s. 81, 85-87; Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî, *el-Menâzilü's-seb'* (nşr. A. Selîm Safdân, *Târîhu 'ilmi'l-hisâb el-Arabî* içinde), Amman 1971, s. 278-279; Dâvûdî, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Rıza M. Sâlim Şehâde), Rabat 1988, s. 43-44, 48-50, 52, 58-59, 69, 70-81, 151; Mâverdi,

el-Aḥkâmü's-sultâniyye, s. 16, 63, 126-131, 137-138, 142, 146-152, 172, 174-176, 178-179; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 131-132; Ebû Ya'lâ, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye*, s. 28, 55, 58, 123-124, 136-141, 147-149, 153, 162-173, 186-187, 203, 204-208, 211; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Tehzîbü'l-aḥkâm* (nşr. Ali el-Âhûndî), Tahran 1364, IV, 118-120; İbn Abdülber, *el-Kâfi*, I, 477, 482-483, 486; II, 761; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme: The Book of Government or Rules for Kings* (trc. H. Darke), New Haven 1960, s. 23-24, 33, 43, 49, 66-67, 132; Serahsî, *el-Uşûl*, I, 301; a.mlf., *el-Mebsût*, III, 5-8; VIII, 23; X, 37, 77-84; İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, VII, 324, 341-345; Bâcî, *el-Müntekâ*, Kahire 1331, III, 219-225; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, Beyrut, ts. (Mektebetü'l-müessânâ), I, 141-142, 303-304; İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk* (nşr. M. Fethî Ebû Bekir), Kahire 1414/1994, II, 495-541, 549-551, 560-572, 602; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Müneccid), I, 575-597; Mahzûmî, *el-Minhâc fi 'ilmi ḥarâci Mısr* (nşr. Cl. Cahen), Kahire 1986, s. 34, 58-63, 69; Kâsânî, *Bedâ'î'*, II, 4, 5, 6, 7, 53, 54, 56-63, 69; VII, 112, 118-119, 142; Merginânî, *el-Hidâye*, İstanbul 1986, I, 111-112; II, 141, 155, 156-159, 160, 161, 164, 171; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-meşir*, Dimaşk-Beyrut, ts. (el-Mektebü'l-İslâmî), V, 191; İbn Memmâtî, *Kavâninü'd-devâin* (nşr. Aziz Sur-yâl Atiye), Kahire 1943, s. 237, 245, 251, 254, 259-278, 297-306, 336-339, 367-368; İbn Kudâme, *el-Muḡnî* (Herrâs), II, 716-727, 729; V, 246, 486, 566; Nevevî, *el-Mecmû'*, V, 534-563, 578-580; a.mlf., *Ravzatu't-tâlibin* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecvüd v.dğr.), Beyrut 1992, V, 324-326; VII, 468-471, 506, 508; İbnü'l-Hümmâm, *Fethu'l-kadir*, II, 252-258; V, 470-473; VI, 31-43, 51, 52, 55, 65, 105; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, Kahire 1370/1951, IV, 136, 138, 139, 141, 142-145; Reşidüddin, *Târîh-i Mubârek-i Câzânî* (nşr. K. Jahn), London 1940, s. 184, 254-255, 267, 282-291, 303-309, 349-356; a.mlf., *Mükâtebat-ı Reşidî* (nşr. Muhammed Şefî'), Lahor 1945, s. 33-34, 118, 121; a.mlf., *Câmi'u't-tevârîh* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1362, II, 1024 vd.; Vassâf, *Târîh* (nşr. M. İsfehânî), Tahran 1338, s. 94-95, 161-163, 197-198, 350, 386, 404, 435-447, 507, 630-635; Kerîmüddin Ak-sarâyî, *Selçukî Devletleri Tarihî* (trc. M. Nuri Gencosman), s. 151-152, 161, 162, 164, 166, 173, 223, 228-230, 278-281, 332-333, 340; Ebû Abdullah ed-Dimaşkî, *Rahmetü'l-ümme fi'htilâfi'l-e'imme*, Beyrut 1407/1987, s. 309, 312-314; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, 246-253; İbn Cüzei, *el-Kavâninü'l-fıkhiyye*, Libya-Tunus 1982, s. 152, 368; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Aḥkâmü ehli'z-zimme* (nşr. Subhî es-Sâlih), Beyrut 1983, I, 100-149, 208 vd.; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyinü'l-ḥakâ'ik*, Kahire 1313, III, 271-275, 279, 283; Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Naşbü'r-râye*, [baskı yeri yok] 1393/1973 (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), III, 400, 438-444; İbn Receb, *el-İstihrâc li-aḥkâmi'l-ḥarâc*, Riyad 1409/1989, tür.yer.; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I, 423, 424; III, 448-451, 454; Mehdi-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ, *el-Bahrü'z-zehhâr*, San'a 1409/1988, II, 215-221; V, 440; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 75 vd., 98, 273-282, 405; Mâzenderânî, *Risâle-i Felekiyye* (nşr. W. Hinzi), Wiesbaden 1952, s. 31, 172; İbn Müflih, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Muknî'*, Dimaşk-Beyrut 1401/1981, III, 377-383, 409; V, 106-107; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-ḥükkâm*, I, 295-297, 300; Ali b. Süleyman

el-Merdâvî, *el-İnşâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Beyrut 1377/1957, X, 317-319; Devletşah, *Tezkire* (trc. Necatî Lugal), İstanbul 1977, III, 429; Fazlullah b. Rûzbihân el-Huncî, *Sülûk'ül-mülûk* (nşr. M. Ali Muvahtid), Tahran 1362 hş., s. 265-310; a.mlf., *Mühmannâme-i Buharâ* (nşr. R. P. Celilova), Moskova 1976, s. 295-299; a.mlf., *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı Emînî* (nşr. J. E. Woods), London 1992, s. 358-369; Ali b. Hüseyin el-Kerekî, *Kâti'atü'l-lecâc fi tahkîki halli'l-harâc (el-Harâciyyât* içinde), Kum 1413, s. 37 vd.; Ahmed b. Yûnus eş-Şelebî, *Hâşiyetü'z-Zeylâ'i (Zeylâ, Tebyinü'l-hakâ'ik* içinde), Kahire 1313, III, 271-276, 278, 279, 282; İbrâhîm b. Süleyman el-Katîfî, *es-Sîracü'l-vehhâc li-def'i 'acâbi Kâti'ati'l-lecâc (el-Harâciyyât* içinde), Kum 1413, s. 30 vd.; İbn Nüceym, *et-Tuhfetü'l-marziyye fi'l-arâzi'l-Misriyye* (nşr. Halîl el-Meyyis, *Resâilü İbn Nüceym* içinde), Beyrut 1400/1980, s. 50-64; a.mlf., *Risâle fi'l-harâc* (nşr. Halîl el-Meyyis, a.e. içinde), s. 330-337; Şirbînî, *Mugni'l-muhtâc*, II, 289, 355; IV, 133, 234-236, 252-253; Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî, *Risâletün fi'l-harâc (el-Harâciyyât* içinde), Kum 1413, s. 17 vd.; Mâcid b. Felâh eş-Şeybânî, *Risâle fi'l-harâc (el-Harâciyyât* içinde), Kum 1413, s. 7 vd.; Ebü'l-Fazl el-Âlâmî, *The Â-in-i Akbarî* (trc. H. S. Jarrett), Delhi 1989, II, 42, 46-53, 59-63, 68 vd.; Muhammed b. Ahmed er-Remîlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Beyrut 1404/1984, VIII, 76-78; İskender Bey Münşî, *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî*, Tahran 1956, I, 587; II, 895; Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 521; Buhûtî, *Keşşafü'l-künâ*, III, 94-100, 122; Şürûbüllâlî, *Günyetü zevil-ahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükâm* (Molla Hüseyin, *ed-Düreri'l-hükâm* içinde), I, 295-297; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, İstanbul 1316, I, 660-669; *el-Fetâua'l-Hindîyye*, II, 205, 237-244, 245, 247, 281, 285; Haskefî, *ed-Dürü'l-müntekâ* (Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur* içinde), İstanbul 1316, I, 660-669; Hür el-Âmilî, *Vesâ'ilü's-Şî'a ilâ mesâ'il-i's-serî'a*, Beyrut, ts. (Dâru lhyâit-türâsî'l-Arabî), XI, 113-121; *Tadhkirat al-Mulûk: A Manual of Şafa'ud Administration* (nşr. V. Minorsky), Cambridge 1980, s. 96; Büceyrimî, *Tuhfetü'l-habîb 'alâ şerhi'l-Hatîb*, Beyrut 1398/1978, IV, 228; Abdullah b. Hicâz eş-Şerkavî, *Hâşiyetü 'alâ Şerhi Tahriiri tenkîhi'l-lübâb*, Kahire 1360/1941, I, 364, 396, 401-402; II, 422-423; Desûkî, *Hâşiyetü 'ale's-Şerhi'l-kebir*, II, 189-190, 203; IV, 31; Ahmed b. Muhammed es-Savî, *Bulgatü's-sâlik ilâkrebi'l-mesâlik* (nşr. M. Abdüsselâm Şâhin), Beyrut 1415/1995, II, 201; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Kahire), IV, 176-195, 201, 216-217; Abdülganî el-Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb* (nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd), Kahire 1381/1961, I, 154; J. Malcolm, *The History of Persia*, London 1815, II, 470-475; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307, I, 55-69; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 71, 99-103; a.mlf., *Medhal*, s. 11, 17-18, 39-45, 57-58, 95-98, 113-117, 147-173, 213-221, 235-244, 257, 259-261, 279, 281-283, 383-384, 405-413; Spuler, *İran Moğolları*, s. 334-362; A. B. M. Habibullah, *The Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad 1961, s. 280-281; Wilferd Madelung, "Shiite Discussions on the Legality of the Kharaj", *Proceedings of the Ninth Congress of the U.E.A.I.* (ed. Rudolph Peters), Leiden 1961, s. 193-202; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der grosselgüen und Horazmsahs: 1038-1231*, Wiesbaden 1964, s. 21, 49, 72, 73, 75,

76, 77, 78-79, 84, 111, 113, 114, 124, 126, 129, 133, 138, 142, 146; G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London 1966, II, 470-472, 489; Petrushevsky, "The Socio-economic Condition of Iran under the Il-Khans", *CHIr.*, V, 483-537; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 173-189, 328-335; a.mlf., "Kabâla", *EP* (İng.), IV, 323-324; a.mlf., "Kharâdj: In the Central and Western Islamic Lands", a.e., IV, 1030-1034; a.mlf. – Haîl İnalçık, "Kanûn", a.e., IV, 557-558; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids*, Beirut 1973, s. 72-73, 79-91; E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, s. 136-142, 154-159, 171-173, 179-183, 192-193, 203, 207-208, 213-215, 222-223, 232, 236-238, 250-251, 258-261, 272-274, 283-284, 316-318; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *el-Harâc ve'n-nuzumü'l-mâliyye*, Kahire 1977, tür.yer.; Aydın Tamerî, *Celâlüddin Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 120-122; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period*, Lahore 1979, s. 56, 63, 72-128, 136, 156-157, 158, 175; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 254-255, 262-263, 280-281; N. P. Agnides, *An Introduction to Mohammedan Law and a Bibliography*, Lahore 1981, s. 359-397, 410-411, 485-492, 498-499, 508-511; Hossein Modarressi Tabatabaî, *Kharâj in Islamic Law*, London 1983, tür.yer.; Hüsâmeddin es-Sâmerrâî, *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Mekke 1403, s. 195-230; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 181-184; W. H. Moreland, *India at the Death of Akbar*, New Delhi 1983, s. 32-34, 96-100, 129-136; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 113-123; Ziaul Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam*, Delhi 1985, s. 61-62, 66-67, 181-230, 285-309; M. A. Nayeem, *Mughal Administration of Deccan under Nizamul Muluk Asaf Jah: 1720-48 AD*, Bombay 1985, s. 97-207; G. Frantz-Murphy, *The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the Ottomans*, Kahire 1986, tür.yer.; Bedr Abdurrahman Muhammed, *Rusûmü'l-Ğazneviyyîn ve nuzumühümü'l-ictimâ'iyye*, Kahire 1987, s. 126-128; Abdülazîz ed-Dürî, "Tanzîmâtü 'Ömer b. el-Ûatâb: ed-Çarâ'ib fi bilâdi's-Şâm", *el-Mü'temerü'd-düvelî'r-râbi' li-târîhi bilâdi's-Şâm* (nşr. M. Adnan el-Bahît – İhsan Abbâs), Amman 1987, II, 457-467; B. Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, London - New York 1988, s. 7-24, 82-97, 99-106; J. B. Simonsen, *Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphal Taxation System*, Copenhagen 1988, s. 85 vd.; Yusuf Abbas Hashmi – İshiatî Husain Qureshi, *Successors of Mahmud – Ghazna*, Karachi 1988, s. 281-283; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 97-100, 139-140, 185 vd., 197, 209, 212-213; a.mlf., *Landlord and Peasant in Persia*, London - New York 1991, s. 19-20, 26, 41, 42, 47, 50, 72, 73, 74, 84, 91, 94, 101-104, 122-123, 145-146, 182, 183, 207, 403; a.mlf., "Mongol Fiscal Administration in Persia", *St.I.*, LXIV (1986), s. 79-99; LXV (1987), s. 97-123; a.mlf., "Kharâdj: In Persia", *EP* (İng.), IV, 1034-1053; Mustafa Fayda, *Hız Ömer Zamanında Gayr-İ Müslimler*, İstanbul 1989, s. 41-107; Fazl Şelek, *el-Ümme ve'd-devle*, Beyrut 1413/1993, s. 207-263; G. Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge*

Genizah Collections, Cambridge 1993, s. 508-543; Gaydâ Hazne Kâtibî, *el-Harâc münzü'l-fet-hi'l-İslâmî hattâ evâşitü'l-karni's-sâlis'i'l-hicrî*, Beyrut 1994, s. 335-368; J. F. Richards, *The New Cambridge History of India: The Mughal Empire*, Cambridge 1995, V, 79-93; D. Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzi Fehîm Câdullah), Beyrut, ts. (Dâru Mektebeti'l-Hayât), s. 39-40; P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", *THITM* (1931), s. 161-164; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", a.e., s. 137-142, 148; V. Minorsky, "A Soyürghâl of Qasim b. Jahângir Aq-qoyunlu (903/1498)", *BSOAS*, IX/4 (1938), s. 927-960; a.mlf., "Nasir al-Din Tusi on Finance", *Iranica: Twenty Articles*, London 1961, s. 69-70, 77-78; a.mlf., "The Aq-qoyunlu and Land Reforms", *Iranica*, Hertford 1964, s. 228-241; Ö. Lütfî Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beğ'e Ait Kanunlar", *TV*, I/2 (1941), s. 91-106; I/3 (1941), s. 184-197; A. Grohmann, "New Discoveries in Arabic Papyri. An Arabic Tax-Account Book", *BIE*, XXXII (1951), s. 159-170; M. A. Khan, "Jizyah and Kharaj", *JPHS*, IV/1 (1956), s. 27-35; Halil İnalçık, "İslâm Arazî ve Vergî Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1959, s. 29-46; Abdülmün'im Muhtâr, "el-Harâc ve'n-nizâmü'd-çarâ'ibî fi Mısrî'l-Ümeviyye", *MMLADm.*, XLI/4 (1966), s. 642-660; a.mlf., "Nazratün ta'liyye li-ba'di ârâ'i'l-müsteşrikin 'an mu'âmeleti fikhi'l-harâc li-ehli'z-zimme", a.e., XLIII/2 (1968), s. 403-428; P. G. Forand, "The Status of the Land and Inhabitants of the Sawâd during the First Two Centuries of Islam", *JESHO*, XIV/1 (1971), s. 25-37; Richard S. Cooper, "Land Classification Terminology and the Assessment of the Kharaj Tax in Medieval Egypt", a.e., XVII/1 (1974), s. 91-102; a.mlf., "The Assessment and Collection of Kharaj Tax in Medieval Egypt", *JAOS*, XCVI/3 (1976), s. 365-382; Khalil Athamina, "Taxation Reforms in Early Islamic Khurasan: A Reassessment", *Isl.*, LXV/2 (1990), s. 272-281; Khaled Abou El Fadl, "Tax Farming in Islamic Law (Qibalah and Daman of Kharaj): A Search for a Concept", *IS*, XXXI/1 (1412/1992), s. 5-34; G. Rex Smith – Moshalleh al-Moræekhi, "The Arabic Papyri of the John Rylands University Library of Manchester", *Bulletin of the John Rylands University Library*, LXXVIII/2, Manchester 1996, s. 163, 165, 168, 170; Pakalın, I, 734-737; "Harâc", *Mu.F.*, XIX, 51-91; "Arđ", *Mu.F.*, V, 111-114; Abdus Subhan, "Kharâdj: In the Indian Sub-continent", *EP* (İng.), IV, 1055-1056; Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *DİA*, IV, 403; a.mlf., "Gyâseddin Tuğluk", a.e., XIV, 60; Mehmed Erkal, "Cizye", a.e., VIII, 42; A. S. Bazmee Ansari, "Fevcdâr", a.e., XII, 504; Orhan F. Köprülü, "Firûz Şah Tuğluk", a.e., XIII, 141-142.

CENGİZ KALLEK

Osmanlı Devleti. Osmanlı uygulamasında haraç terimi, hem harâcî araziden ve hâsîlatından hem de müslüman olmayan şahıslardan kişi başına alınan vergiyi ifade eder; harâc-ı ruûs (harâc-ı baş) cizye vermekle mükellef kişilerden, harâc-ı arz (bağ haracı) araziden alınan vergi demektir. Bu teorik ayrımına rağmen gerek yerli gerekse yabancı kaynaklarda haraç ve